

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi

Cumhuriyet Theology Journal

| cuid.cumhuriyet.edu.tr | Founded: 1996 Available online, e-ISSN: 2528-987X Publisher: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Reconsidering the Definition of Mu‘allaq Ḥadīth: A Study Based on al-Bukhārī’s Usage

Cemal Ağırman^{1,a,*}

¹ Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Department of Hadith, Sivas/Türkiye

* Corresponding author

Research Article

History

Received: 16/01/2025

Accepted: 01/05/2025

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright: This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

Bukhārī named his book of hadīths “*al-jāmi‘u’l-musnad al-sahīh al-muhtasar min umūri Rasūlillāhi sallallāhu ‘alayhi wa sallam wa sunanihi wa ayyāmih*” and said, “I have not included any hadīths in my book al-jāmi‘ except the sahīh ones.” In a way, he pledged that he did not include any weak hadīths in his book, and scholars considered it to be the most authentic book after the Qur’ān. However, in addition to the musnad hadīths, there are also mu‘allāq hadīths whose scripts are disconnected from the beginning munqati‘, which are one of the types of weak hadīths, seemingly contrary to the name and promise of the book, and it is stated that their number is quite high. As in the past, al-Bukhārī’s mu‘allāq ḥadīths have been and continue to be the subject of many academic studies, sometimes as stand-alone books or theses, sometimes as a part or a section of a thesis, and sometimes as an article. In these studies, which directly or indirectly touch upon al-Bukhārī’s method of taking hadīths, the same issues are addressed, and in general, whether the criticisms and evaluations made by scholars about al-Bukhārī’s mu‘allāqs are accurate or not are discussed. However, all these discussions are based on, first, whether al-Bukhārī’s ta’līq transmissions are sahīh or not, and second, whether his mu‘allāqs are mawṣūl or not. In order to achieve the aim and result of this study, the definition of mu‘allāq ḥadīth within the framework of the allegations about Bukhārī’s mu‘allāqs and its status of authenticity, Bukhārī’s criteria for selecting hadīths and his use of mu‘allāq ḥadīths, the distinction between jazm and tamrīz syllable in the use of mu‘allāq ḥadīths, the status of the hadīths that he ta’līqed from his teachers by means of jazm, the use of mu‘allāq ḥadīths in the titles of chapters, and finally the validity status of mu‘allāq ḥadīths, and the discussions on similar issues and the responses to these discussions were briefly analyzed by the method of identification and evaluation. In conclusion, we have argued that the current definition of mu‘allāq ḥadīth is, in our opinion, incomplete and that the relevant discussions should be based on a new definition rather than the current one. Nevertheless, we have tried to both reveal this deficiency and to make an addition to the existing definition on the axis of al-Bukhārī’s mu‘allāqs and to attempt a new definition that would change the course of the debates. The reason that led us to this study was the fact that al-Bukhārī’s mu‘allāqs did not fit the existing definition, that the definition was not “all-inclusive”, and accordingly, al-Bukhārī’s mu‘allāqs were excluded from the existing definition and the difficulties and problems experienced in explaining this. Our study was concluded with a new definition of mu‘allāq ḥadīth for the reasons that fed our main output.

Keywords: Hadith, Bukhārī, Jāmi‘, Mu‘allāq, Definition.

Buhârî'nin Mu'allakları Ekseninde Mu'allak Hadîsin Tanımı Üzerine Bir Deneme

Süreç

Geliş: 16/01/2025

Kabul: 01/05/2025

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

ÖZ

Buhârî, tasnîf ettiği hadis kitabının adını *el-Câmi'u'l-müsnedü's sahihu'l-muhtasar min umûri Rasûlillâhi sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih* koyarak ve “Ben kitâbım *el-Câmi'e*, *sahih* olan hadislerden başka hadis almadım.” diyerek bir nevi kitâbına zayıf hadis almadığını taahhüt etmiş, âlimler de onu Allah'ın kitâbından sonra *en sahih kitâp* olarak tavsîf etmişlerdir. Bununla beraber kitâbında müsned hadislerin yanı sıra görünürde kitâbın adına ve sözüne aykırı olarak zayıf hadis türlerinden biri olan senedi başından kopuk (munkatı') mu'allak hadisler de yer almakta ve sayılarının hayli kabarık olduğu ifade edilmektedir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de Buhârî'nin mu'allakları bazen müstakil kitap veya tezlerin, bazen bir tezin bir kısmının veya bir bölümünün, bazen de bir makale olarak birçok akademik çalışmanın konusu olmuş ve olmaya da devam etmektedir. Doğrudan veya dolaylı olarak Buhârî'nin hadis alma metoduna değinen bu çalışmalarda aynı konular ele alınmış, genel olarak âlimlerin Buhârî'nin mu'allakları ile ilgili yaptıkları tenkit ve değerlendirmelerin isabetli olup olmadığı tartışılmıştır. Ancak bütün bu tartışmalar; birinci olarak Buhârî'nin ta'lik ederek yaptığı nakillerin mu'allak kabul edilmesi sonucundan hareketle *sahih* olup olmadıkları, ikinci olarak da mu'allaklarının mevsûl olup olmadıkları üzerinden yapılmıştır. Bizim bu çalışmamızda hedeflenen amaç farklıdır. Bu makalede Buhârî'nin mu'allakları ile ilgili iddialar çerçevesinde mu'allak hadîsin tanımı ve sıhhat durumu, Buhârî'nin hadis seçiminde esas aldığı kriterler ve mu'allak hadis kullanımı, mu'allak hadis kullanımında cezm ve temrîz sîgası ayırımı, hocalarından cezm sîgası ile ta'lik ettiği hadislerin durumu, bâb başlıkları ve bâb başlıklarında mu'allak hadis kullanımı ve nihâi olarak mu'allaklarının sıhhat durumu ele alınmış, bu ve benzeri konular üzerinde yoğunlaşan tartışmalar ve bu tartışmalara verilen cevaplar, kısaca tespit ve değerlendirme yöntemi ile incelenmiştir. Sonuç olarak mevcut mu'allak hadis tanımının kanaatimizce eksik olduğu ve ilgili tartışmaların mevcut tanım üzerinden değil de yeni bir tanım üzerinden yapılması gerektiği savunulmuştur. Bununla beraber hem bu eksikliği ortaya koymaya hem Buhârî'nin mu'allakları ekseninde mevcut tanıma bir ilâve ile tartışmaların seyrini değiştirecek yeni bir tanım denemesi yapılmaya çalışılmıştır. Bizi bu çalışmaya sevk eden sebep Buhârî'nin mu'allaklarının mevcut tanıma uymaması, tanımın “*efrâdını câmi ağıyarını mâni*” olmaması, buna bağlı olarak da Buhârî'nin mu'allaklarının mevcut tanımdan istisna edilmesi ve bunun izahında yaşanan zorluk ve problemler olmuştur. Çalışmamız, temel çıktımızı besleyen sebeplerle yeni mu'allak hadis tanımıyla sonuçlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadîs, Buhârî, Câmi', Mu'allak, Tanım.

agirman@cumhuriyet.edu.tr

0000-0002-8757-9515

Citation / Atıf: Ağırman, Cemal. “Buhârî'nin Mu'allakları Ekseninde Mu'allak Hadîsin Tanımı Üzerine Bir Deneme”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 29/1 (Haziran 2025), 160-184. <https://doi.org/10.18505/cuid.1621422>

Giriş

Sihhat açısından hadîs kitaplarının en güvenilir olanının Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmi'u's-sahîh*'i olduğu yargısında kitabı farklı bakış açıları ile değerlendiren¹, Şâfiî (ö. 204/819) gibi zamanına ulaşamadığı için kitâbı göremeyen² veya zamanına ulaşp da Buhârî ve kitâbını daha iyi tanıma fırsatı bulamayan pek azı dışında âlimler ittifak hâlinedirler.³ Onlar bu kitâbı, *Allah'ın kitâbından sonra en sahîh kitâp* olarak tavsîf etmişlerdir.⁴ Zehebî (ö. 748/1348) bunu, "Allah'ın kitâbından sonra İslâm kitaplarının en yücresi ve en faziletlisi"⁵ sözleri ile dile getirmektedir. Bunun sadece hadîs tekniği açısından değil aynı zamanda içerdiği hadîslerin muhtevâsı açısından da yapılan bir değerlendirme olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim anlama zorluğu yaşanan veya mânâ olarak zihni yoran ya da metin açısından tenkide müsait olan hadîsler sayı olarak azdır. Diğer hadîs kaynakları ile mukayese edildiğinde bunu açıkça görmek mümkündür. Onun bu durumunu, kısmen hadîsleri seçimindeki hassasiyeti ve başarısı, kitâbın tasnîfinde benimsediği metot ve iltizâm ettiği kriterleri gerçekleştirmedeki isabeti ile izah etmek mümkündür. Bununla beraber hiç hatasının bulunmadığını söylemek de mümkün değildir. Bir konuda ne kadar titiz davranılsa da insanın söz konusu olduğu her yerde hata ve eksikliklerin bulunması tabiidir. Ancak bu gerçeklik Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'inin hadîs literatürünün en iyisi ve en sahîhi olmasına da mânî değildir. Zîrâ *mevcutlar içerisinde en iyi olmakla hatasız olmak* aynı şeyler değildir. Bu yüzden âlimler bu kitâba büyük önem vermiş, tarih boyunca onunla ilgilenmiş,⁶ şerh, ihtisâr, hadîslerinin sihhat derecelerini tespit, fıkhnı araştırmak, ricâlini incelemek gibi çok yönlü çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışma alanlarından biri de *Sahîh*'inde zikrettiği mu'allak hadîslerin durumunu ve ta'likte izlediği metodu tespit etmekle ilgilidir.⁷

Hadîs usûlü kitâpları içerisinde mu'allak hadîsi tanımlayan ve bu çerçevede Buhârî'nin ta'liklerinden ilk bahseden kişi İbnü's-Salâh'tır. İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), *'Ulûmü'l-hadîs* adlı kitâbının birinci nevi olarak zikrettiği sahîh hadîs bahsinin altıncı maddesini bu konuya ayırmıştır.⁸ Ancak Buhârî'nin mu'allaklarını daha geniş çaplı ve değişik açılardan ilk değerlendirmeye tâbi tutan İbn Hacer'dir. İbn Hacer (ö. 852/1449) Buhârî'nin mu'allaklarını hem *Tağlîku't-ta'lik* adını verdiği müstakil bir çalışmada hem

¹ Ebû Ali en-Nîsâbü'rî (ö.349/960), "Gök kubbe altında Müslim b. Haccâc'ın kitabından daha sahîh bir kitap yoktur." demektedir, bazı Mağribli âlimler de Müslim'in Sahîh'ini Buhârî'nin Sahîh'inden daha üstün görmektedir. İbn Hacer, Müslim'i Buhârî'den daha üstün görmelerinin muhtemel sebeplerini serdederek cevaplamaktadır. bk. Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *Hedyü's-sârî mukaddimetü Fethi'l-Bârî*, thk. Abdülkâdir el-Hamd (Riyad: y.y., 1421/2001), 12, 14; Muhammed b. İsmâîl el-Emîr es-San'ânî, *Tavzîhu'l-efkâr şerhu Tenkîhi'l-enzâr*, thk. Muhammed Ebû Zeyd (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1432/2011), 1/227-231

² Osmân b. Abdurrahmân eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, thk. Nûreddîn İtr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1406/1986), 18; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 12; San'ânî, *Tavzîhu'l-efkâr*, 1/234.

³ İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 26.

⁴ İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 18; Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr fî usûli'l-hadîs*, thk. Muhammed el-Huş (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985), 26; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 12; Cemâlüddîn el-Kâsımî, *Kavâ'idü't-tahdîs min fûnûni mustalahi'l-hadîs* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 241.

⁵ Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'yân*, thk. Ömer et-Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993), 19/242; Mustafâ es-Sibâî, *es-Sünne ve mekânâtühâ fî't-teşrî'i'l-İslâmî* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1402/1982), 446; Muhammed b. Sâlih el-Useymin, *Mustalahu'l-hadîs* (Kâhire: Mektebetü'l-İlm, 1415/1994), 47.

⁶ Kâsımî, *Kavâ'idü't-tahdîs*, 241.

⁷ İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 24-27; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 10-19.

⁸ İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 24-27.

de kendisine âit Buhârî şerhinin mukaddimesi *Hedyü's-sârî*'de özet mahiyetinde müstakil bir başlıkta⁹ konularına göre tek tek ele almış, her birinin mevsûl senedleri ve mütâbi'lerini göstermeye çalışmıştır.

Buhârî'nin mu'allakları, geçmişte olduğu gibi günümüzde de gerek Arap âleminde gerek Türkiye'de bazen müstakil tezlerin, bazen bir tezin bir bölümünün, bazen de bir makale olarak birçok akademik çalışmanın konusu olmuştur. Konu ile ilgili bütün çalışmalardan bahsetmek elbette mümkün değildir. Ancak burada önemli olanların bazılarını yer vermek yerinde olacaktır.

Arap dünyasında Ebû Bekir Kâfî'nin *Menhecü'l-İmâm el-Buhârî fî tashîhi'l-ehâdis ve ta'lîlihâ min hilâli'l-Câmi'i's-sahîh*;¹⁰ Emîne en-Nâdî'nin *el-İmâm el-Buhârî ve Menhecühû fî Sahîhihi*;¹¹ Muhammed Mekkâvî'nin *Menhecü'l-İmâm el-Buhârî fî Câmi'ihî's-sahîh*;¹² Nevâl bnt. Ömer Bâsa'd'ın *Menhecü'l-İmâm el-Buhârî fî terâcimi ebvâbi Sahîhihi*;¹³ Ahmed el-Atafî'nin *Mu'allakâtü'l-İmâm el-Buhârî fî Sahîhihi*;¹⁴ Alî el-Hâdî'nin *el-Hadîsü'l-*

⁹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 14-71.

¹⁰ Ebû Bekir Kâfî, *Menhecü'l-İmâm el-Buhârî fî tashîhi'l-ehâdis ve ta'lîlihâ min hilâli'l-Câmi'i's-sahîh* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1418/1998). Bir master tezi olan bu çalışmada Buhârî'nin, hadîsleri sahîh ve illetli kabul etmede takip ettiği metot ele alınmış; bu çerçevede hadîsleri tahrîc etme keyfiyetine temas edilmiş ancak ta'lik metoduna değinilmemiştir. Daha çok bu kapsamda Buhârî'nin râvîlerinin adâlet ve zapt yönünden derecelerine, hadîs seçimindeki titizliğine, tenkit edilmiş hadîslerine ve *el-Câmi'*deki hadîslerin illetlerine temas edilmiş, senedin öneminden bahsedilirken Buhârî'nin asıl amacının merfû-muttasil rivâyetler nakletmek olduğu, bununla beraber mütâba'ât ve istîşhâd kâbilinden âyet, mevkûf ve âsârlar zikrettiği ve bunların çoğunu da müsned değil mu'allak yoluyla naklettiği, fakat kitâbın şartı bu olmadığı için bu konudan bahsedilmeyeceği ifade edilmiştir.

¹¹ Emîne en-Nâdî, *el-İmâm el-Buhârî ve Menhecühû fî Sahîhihi* (Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2012). Bu çalışmada Buhârî'nin *Sahîh*'indeki metodu ele alınmış, hadîs seçimindeki vukûfiyeti ve bâblandırmadaki dehâsından bahsedilmiş, bid'at ehli olanlardan mütâba'ât kabilinden hadîs aldığı, meçhûl kişilerden hadîs almadığı, zayıf râvîlerden seçerek hadîs aldığı, bir çok hadîse tariklerinin mecmu'u ile sahîh hükmü verdiği, 'uluv ve şöhret gibi senetsel amaçlarla zayıf tariklerle tahrîcde bulunduğu, hangi tahammül ve edâ siygalarını kullandığı, çok az da olsa kitâbında ma'lûl hadîslerin de bulunduğu, karine olmaksızın mutlak olarak ziyâdeleri kabul etmediği gibi tespitlere yer verilmiştir.

¹² Muhammed Mekkâvî, *Menhecü'l-İmâm el-Buhârî fî Câmi'ihî's-sahîh* (Kâhire: Akademiyetü Mekkâvî, ts.). Bu çalışmada, Buhârî'nin *Sahîh*'inde mu'allak hadîs nakletme metodundan bahsedilmiş ancak tanım üzerinden herhangi bir değerlendirme yapılmamıştır. Sonuç çıktılarında Buhârî'nin tenkitten kurtulamadığı, dün olduğu gibi bugün de insafsız hücumlara maruz kaldığı, *Sahîh*'inde 110 hadîsin tenkit edildiği, bunların 78'inde teferrüt ettiği, İbn Hacer'in temas ettiği gibi geri kalanında Müslim'in müşâreket ettiği, bu tenkitlerin râvî ve isnâtlara yönelik olup en öne çıkan tenkitin senetleri ihmâl etmek olduğu, mu'allel hadîsler naklettiği, ancak bütün bu tenkitlerin çelişkili olup araştırmalar sonucunda ispatlanmadığı ifade edilmiştir.

¹³ Nevâl bnt. Ömer Bâsa'd, *Menhecü'l-İmâm el-Buhârî fî terâcimi ebvâbi Sahîhihi* (b.y.: Edvâu'l-Ma'rife, 1442/2021). Bu çalışmanın üçüncü faslının beşinci bahsinde "Bâb Başlıklarının Mu'allak Hadîslerle İlgisi" başlığı ile mu'allaklar konu edilmiş, Buhârî'nin ta'lik etme sebepleri ve uygulamaları, bâb başlıklarında neden mu'allak hadîs zikrettiği örneklerle anlatılmıştır. Ayrıca Buhârî'nin mevsûl hadîs nakletmediği başlıklardan bahsedilmiş; bu gibi yerlerde ya âyet veya mu'allak hadîs veya haberî bir cümle ile başlık attığı ve bununla da Buhârî'nin bu konudaki hadîslerin şartına uygun olmadığına veya bu hadîsin kitâbının başka bir yerinde mevsûl olarak nakledildiğine işaret ettiği ve bu kâbil yerlerde zikrettiği hadîsleri ta'lik ederek verdiği ifade edilmiştir.

¹⁴ Ahmed el-Atafî, "Mu'llakâtü'l-İmâm el-Buhârî fî Sahîhihi", *Mecelletü Külliyyeti'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-'Arabiyye li'l-Benât* 10/2 (Kasım 2017), 361-418. Bu çalışma Buhârî'nin mu'allaklarını özenle değerlendiren makalelerden biridir. Buhârî'nin *Sahîh*'indeki merfû, mevkûf ve maktû rivâyetlerde mu'allak olarak nakletme metodu ve her türün hükmü örneklerle ele alınmış, ister cezm sîgası ile ister temrîz sîgası ile nakletmiş olsun Buhârî'nin mu'allaklarının özel bir hükmü olduğu vurgulanmıştır.

mu'allak fi's-Sahîhayn;¹⁵ Türkiye'de Fuad Sezgin'in Buhârî'nin Kaynakları;¹⁶ Selahattin Polat'ın Buhârî'nin Sahîh'ine Yapılan Bazı Tenkitlerin Değerlendirilmesi;¹⁷ Fatih Çimen'in Memlûkler Dönemi Hadîs Tartışmalarında Bedreddin ez-Zerkeşî'nin Yeri;¹⁸ Osman Aydın'ın Sahîh-i Buhârî'nin Bab Başlıklarındaki Merfû Rivâyetlerin Kütüb-i Semâniye Çerçevesinde Değerlendirilmesi;¹⁹ Halil İbrahim Turhan ile Ayşegül Toprak'ın Sahîh-i Buhârî'de Temrîz Sığasıyla Aktarılan Mu'allak Rivâyetlerin Değerlendirilmesi;²⁰ Mehmet Bilen'in İbn Hacer'in Buhârî'ye Yöneltilen İtirazlara Verdiği Cevaplar²¹ adlı kitap, tez ve makale türü çalışmalarında Buhârî'nin ta'liklerinden

¹⁵ Alî el-Hâdî, "el-Hadîsü'l-mu'allak fi's-Sahîhayn", *Mecelletü Külliyyâtî't-Terbiyye* 2 (Haziran 2015), 94-107. Bu makalede Buhârî'nin mu'allaklarının sıhhat durumu, mu'allaklara yöneltilen bazı tenkitler ve bu tenkitlere verilen cevaplar araştırma konusu yapılmıştır.

¹⁶ Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2000). Sezgin bu eserinde Buhârî'nin ister cezm ister temrîz sığası ile olsun ta'liki vicâde yoluyla aldığı, rivâyet hakkını alamadığı hâlde hadîs naklettiği kitaplardan rivâyet ettiği, muasırları ve şeyhlerinden doğrudan dinleme imkânı bulamadığı hadîsler için kullandığını ifade ederek geniş değerlendirmelerde bulunmuştur. Sezgin'in Buhârî'nin Sahîh'indeki ta'liklere yönelik bazı eleştirileriyle ilgili bir değerlendirme için bk. Ahmet Emin Seyhan, "Fuat Sezgin'in Buhârî'nin Sahîh'ine Yönelik Tenkit ve Tespitleri (Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar Adlı Eseri Üzerinde), Fuat Sezgin ve Temel İslam Bilimleri: Güncel Tartışmalar-Teorik Teklifler, ed. İbrahim Özçoşar vd. (İstanbul: Divan Kitap, 2019), 155-157, 164.

¹⁷ Selahaddin Polat, "Buhârî'nin Sahîh'ine Yapılan Bazı Tenkitlerin Değerlendirilmesi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (1990), 237-255. Polat bu makalesinde "Sahîh'deki Mu'allak Hadîsler" başlığı altında Buhârî'nin mu'allaklarına da değinmiş, âlimlerin müspet ve menfi görüşlerini serdederek değerlendirmelerde bulunmuştur.

¹⁸ Fatih Çimen, *Memlûkler Dönemi Hadis Tartışmalarında Bedreddin ez-Zerkeşî'nin Yeri* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019). Fatih Çimen'in ilgili doktora tezinde Buhârî'nin mu'allak rivâyetleri isnatsız olarak nakletmesindeki gayesi ve bunların Buhârî'nin Sahîh'inde gözettiği şartlara uygun olup olmadığı gibi meselelerin âlimler arasında tartışma konusu yapıldığı, kimilerinin Sahîh'teki mu'allakların mutlak olarak sahîh olduğunu savunurken kimilerinin de bu tür rivâyetlerin içinde zayıf olanların da bulunduğunu iddia ettiği, Memlûkler döneminin ilmî şahsiyetlerinden Bedreddin ez-Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) de mu'allak rivâyetler hakkındaki görüşleri ile dikkat çektiği, Buhârî'nin Sahîh'indeki mu'allak rivâyetlerin etrafında yürütülen tartışmalar ve Bedreddin ez-Zerkeşî'nin bu tartışmalardaki görüş ve katkıları tespit edilip değerlendirilmiştir. Tezin bu bölümünden üretilen *Memlûkler Döneminde Mu'allak Hadîs Tartışmaları ve Bedreddin ez-Zerkeşî* adlı bir makalede de aynı konu tekrarlanmıştır. bk. Fatih Çimen, "Memlûkler Döneminde Mu'allak Hadîs Tartışmaları ve Bedreddin ez-Zerkeşî", *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 5/1 (Haziran 2019), 91-113.

¹⁹ Osman Aydın'ın Sahîh-i Buhârî'nin Bab Başlıklarındaki Merfû Rivâyetlerin Kütüb-i Semâniye Çerçevesinde Değerlendirilmesi adlı yüksek lisans tezinin 76-88 sayfalarında Buhârî'nin Sahîh'inin bâb başlıklarında yer verdiği mu'allak rivâyetler ve bu rivâyetlerin Buhârî tarafından hangi amaçlara matuf kullanıldığı inceleme konusu yapılmıştır. bk. Osman Aydın, *Sahîh-i Buhârî'nin Bab Başlıklarındaki Merfû Rivâyetlerin Kütüb-i Semâniye Çerçevesinde Değerlendirilmesi* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015). Bu bölüm ayrıca *Buhârî'nin Tercemelerde Yer Verdiği Mu'allak Rivâyetlerin Hadîs Usûlü ve Musannifin Yöntemi Açısından Değeri* adıyla bir bildiri metni olarak da yayımlanmıştır. bk. Osman Aydın, "Buhârî'nin Tercemelerde Yer Verdiği Mu'allak Rivâyetlerin Hadîs Usûlü ve Musannifin Yöntemi Açısından Değeri", V. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı - III (İlahiyat - Sanat), ed. Ümit Güneş - Eyüp Sami Yavaş (İstanbul: İLEM, 2016), 19-36.

²⁰ Halil İbrahim Turhan - Ayşegül Toprak, "Sahîh-i Buhârî'de Temrîz Sığasıyla Aktarılan Mu'allak Rivâyetlerin Değerlendirilmesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (Ağustos 2018), 55-99. Bu makalede mu'allak hadîslerde temrîz siygasının kullanımını ve sıhhat açısından ne anlama geldiğini âlimlerin görüşlerine yer vererek belirtmeye çalışmıştır.

²¹ Mehmet Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî'ye Yöneltilen İtirazlara Verdiği Cevaplar* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004). Bilen, doktora tezinin 120 ile 151. sayfalar arasında İbn Hacer'in Buhârî'nin mu'allaklarına yönelik yaptığı değerlendirmelere ayırmış, İbn Hacer'in mu'allak hadîslerin mevsûliyetlerini ortaya

bahsedilmiş; çalışmaların amaç ve hedefine göre kimisinde konuya kısmen ve yüzeysel olarak değinilmiş, kimisinde de meseleye geniş çaplı yer verilmiştir. Ancak bütün tespitler, hadîs usûlî kitaplarında yer alan mevcut mu'allak tanımı üzerinden yapıldığı için tartışmalar aynı düzlemde hâlâ devam etmektedir.

Doğrudan veya dolaylı olarak Buhârî'nin hadîs alma metodu hakkında yapılan çalışmalarda aynı konuların ele alındığını, genel olarak âlimlerin Buhârî'nin mu'allakları ile ilgili yaptıkları tenkit ve değerlendirmelerin yerinde olup olmadığının tartışıldığını, kimisi Buhârî'nin mu'allakları üzerinde ilk geniş çaplı çalışma yapan İbn Hacer'in yaptığı değerlendirmelere katılırken kimisi de savunmacı bir yaklaşım sergilediğini ifâde ederek yapılan tenkitlerin en azından bir kısmının yerinde olduğunu belirttiğini görmekteyiz.²²

Her şeyden önce Buhârî'nin mu'allakları ile ilgili yapılan tartışmalar, birinci olarak *Buhârî'nin ta'lik ederek yaptığı nakillerin mu'allak kabul edilmesi* sonucundan hareketle sahîh olup olmadıkları; ikincisi de Buhârî'de müsned hadîslerin yanı sıra görünürde kitâbın adına ve sözüne aykırı bir şekilde senedi kopuk mu'allak hadîslerin de bulunduğu ve buna bağlı olarak bir yönden Buhârî'nin otoritesi ve kitâbını sadece müsned-sahîh hadîslerden tasnîf etme prensibi, bir yönden de mu'allaklarının mevsûl olup olmadıkları üzerinden yapılmıştır. Buhârî'nin özellikle semâ' yoluyla hadîs aldığı hocalarından ta'lik yoluyla rivâyet ettiği hadîsler de bu tartışmaya dâhil edilmiştir.

Bizim bu çalışmamızda ise hedeflenen amaç ve sonuca yönelik Buhârî'nin mu'allakları ile ilgili iddialar çerçevesinde mu'allak hadîsin tanımı ve sıhhat durumu, Buhârî'nin hadîs seçiminde esas aldığı kriterler ve mu'allak hadîs kullanımı, mu'allak hadîs kullanımında cezm ve temrîz sîgası ayırımı, hocalarından cezm sîgası ile ta'lik ettiği hadîslerin durumu, bâb başlıklarında mu'allak hadîs kullanımı ve nihâi olarak mu'allaklarının sıhhat durumu ele alınmıştır. Bu ve benzeri konular üzerinde yoğunlaşan tartışmalar ve bu tartışmalara verilen cevaplar veri toplama ve analiz yöntemi ile değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Bu araştırmanın amacı, tespit ve değerlendirme sonucunda tümevarım yöntemi ile elde edilen sonuçlar doğrultusunda eleştirel bir yaklaşımla mu'allak tanımını yeni bir şekle sokmak, kısmen yeni bir tanım yaparak mevcut tanım üzerinden Buhârî'nin mu'allakları ile ilgili yapılan tartışmalara yeni bir boyut kazandırmaktır.

Bizi bu çalışmaya sevk eden sebep ise Buhârî'nin mu'allaklarının mevcut tanıma uymaması, tanımın *efrâdını câmi ağıyârını mâni* olmaması, buna bağlı olarak Buhârî'nin mu'allaklarının mevcut tanımdan istisna edilmesi ve bunun izahında yaşanan problemlerdir. Çalışmanın birinci derecedeki hedefi mu'allak hadîsleri tespit etmek olmadığı için her hususta örneklendirmeye gidilmemiştir.

1. Mu'allak Hadîsin Tanımı ve Sıhhat Durumu

Konunun daha iyi anlaşılması açısından öncelikle mu'allak hadîsin tanımını, daha sonra da mu'allak hadîse yönelik yaklaşım ve tartışmaları ele almak uygun olacaktır.

koyma çabasının zorlama bir çaba olduğunu, bazılarının hiç değinmediğini, bâb başlıklarının da mu'allak rivâyetler olarak değerlendirilip araştırılması gerektiğini, yaptığı bazı yorumlarla Buhârî'nin bâb başlıklarında mevzû hadîslere de yer verdiği veya onlarla istidlalde bulunduğu şeklinde bir değerlendirmenin yapılabileceğini ifâde etmiştir.

²² Mesela bk. Mehmet Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî'ye Yöneltilen İtirazlara Verdiği Cevaplar* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004).

1.1. Mu'allak Hadîsin Tanımı

Mu'allak sözcüğü *ta'lik* kökünden ism-i mefûldür. Ta'lik sözlükte; bir şeyi yüksek bir yere asmak, asılı hâle getirmek, askıya almak; tek taraflı tutturmak, bitıştirmek anlamına gelir.²³ Hadisçilerin ıstılahında ise "Senedinin başından (musannif tarafı) bir veya daha fazla kişinin -senedinin sonuna kadar da olsa- peş peşe hazfedilerek cezm veya temrîz sîgası gibi açıkça semâ' ifâde etmeyen bir sîga ile nakledilen hadîs" demektir.²⁴ Böyle bir senedi, mu'allak olarak isimlendiren ilk kişi Dârekutnî (ö. 385/995) olmuş, onu *Sahîhayn*'ı cemedan Humeydî (ö. 488/1095) ve bazı Mağribîler takip etmiştir. Onlar ta'likî, Buhârî'nin *Sahîh*'inde isnâdî kopuk hadîsler hakkında kullanmış, ancak bunu hazfedilen râvînin üstündeki râvîye cezm sîgası ile isnâd edilerek nakledilen hadîse tahsîs etmişlerdir.²⁵

1.2. Mu'allak Hadîsin Sıhhat Durumu ve Buhârî

Öncelikle şunu ifâde etmek gerekir ki ilk yazılı hadîs usûlî kitâbı olan Râmhürmüzî'nin (ö. 360/971) *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî* adlı eserinde mu'allak hadîsin tanımından bahsedilmemiştir. Râmhürmüzî'den İbnü's-Salâh'a kadar müstakil hadîs usûlî kitâbı kaleme alanlar da mu'allak hadîsin tanımından bahsetmemişlerdir. Hadîs usûlî kitapları içerisinde tanım olarak mu'allak hadîse ilk yer veren İbnü's-Salâh'tır.²⁶ Daha sonraki hadîs usûlî eserleri genelde İbnü's-Salâh'ı esas aldıkları için hâliyle mu'allak hadîsten söz etmişlerdir.

Ta'lik, musannifin ya "kâle Resûlullah" deyip senedin geri kalan kısmını veya sahâbî ve tâbî dışında diğer kısmını ya da hadîs tahdîs ettiği hocasını hafzetmesi şeklinde olur.²⁷ Görüldüğü gibi ta'lik olgusu musannifin tasarrufu olduğu için mu'allak hadîsin sıhhat durumunu tayin eden yegâne unsur munkatı'lık değil musannifin otoritesi, metodu ve kriterleridir. Buna tasnîf edilen kitâba *sadece sahîh hadîsler derç etme prensibi*²⁸ eklendiğinde bu durum, hâliyle Buhârî'nin mu'allaklarını farklı değerlendirmeyi gerekli kılmıştır.²⁹

Cumhura göre hazfedilen kişinin kimliği başka bir tarikle ortaya çıkıp durumu bilinir hâle gelinceye kadar bu hadîs zayıftır, merdûd hükmünde olup *ma'mûlün bih* değildir. Ta'lik yapan kimse "ta'lik ettiklerimin tümü sikadır" dese bile ilgili râvînin ta'dîl durumu müphemlikten kurtulamaz.³⁰ "Sika" lafzı râvînin hem adâlet hem zapt vasfını birlikte taşıdığını ifâde ediyor olsa da kişiler ismen bilinmediği için

²³ Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, thk. Abdullâh Alî el-Kebîr vd. (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), "alk", 3071-3072.

²⁴ bk. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 24, 25; Muhammed b. İbrâhîm el-Hamevî İbn Cemâ'a, *el-Menhelü'r-revî fî muhtasari 'Ulûmü'l-hadîs'in-nebevî*, thk. Muhyiddîn Ramazân (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1406), 49; Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Muhammed el-Fâryâbî (b.y.: Dâru Tayyibe, ts.), 1/123, 124. Abdülhay el-Leknevî, *Zaferü'l-emânî bi-şerhi Muhtasari's-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî fî mustalahi'l-hadîs*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Mektebetü'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, 1416), 134; Abdullah Aydın, "Muallak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005) 30/308.

²⁵ Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *Tağlîku't-ta'lik 'alâ Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Sa'îd el-Kazakî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405/1985), 1/284-285.

²⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 24, 25.

²⁷ Aydın, "Muallak", 30/308.

²⁸ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 26.

²⁹ Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî Alî el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker fî mustalahâti ehli'l-eser*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts.), 396.

³⁰ İbn Hacer, *Tağlîku't-ta'lik*, 1/285; Alî el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 396.

müphemlik kalkmamaktadır. Dolayısıyla mu'allak hadîsteki zayıflık sebebi senedin kopukluğu, hâliyle bilinmeyen kişi veya kişilerin varlığı ve durumlarının bilinmemesidir.

Mu'allak hadîsin durumu âlimler nezdinde genel olarak böyle kabul edilmekle beraber söz konusu Buhârî ve Müslim olduğunda durum farklı değerlendirilmiştir.³¹ Aslında sıhhati iltizâm eden bir musannifin kitâbında ta'liklerin bulunması hem musannif açısından hem cumhurun kabulü açısından bir mânâda çelişki teşkil etmektedir. Bu durumda ister cezm sîgası ister temrîz sîgası ile olsun Buhârî'nin ta'liklerinin başka amaçlarla tahakkuk ettiği durumu ortaya çıkmaktadır.³² Bu yüzden Buhârî ve Müslim'in ta'likleri hakkında âlimlerin özel ve farklı yaklaşımları söz konusu olmuş,³³ “mu'allak olan bir rivâyet senedinde inkitâ' vâki olduğu için zayıf sayılmış olsa da onu eserine alan musannifin metoduna bakarak hüküm vermenin daha isabetli olacağı”³⁴ ifâde edilmiştir.

2. Buhârî'nin Hadîs Seçiminde Esas Aldığı Kriterler ve Mu'allak Hadîs Kullanımı

Herhangi bir eseri değerlendirirken müellifin ilmî otoritesinin yanı sıra ilgili eseri te'lîf amacını, metodunu ve eserin muhtevasını anlayıp derinlemesine araştırmak son derece önemlidir. Aksi takdirde müellife yapmadığını yaptırmak, söylemediğini söyletmek gibi bir hataya düşmek her zaman mümkündür. Aynı hataya düşmemek için öncelikle Buhârî'nin hadîs seçiminde esas aldığı kriterleri incelemek sonra onun mu'allak hadis kullanımı ve ta'lik sebeplerini izah etmek yerinde olacaktır.

2.1. Buhârî'nin Hadîs Seçiminde Esas Aldığı Kriterler

Buhârî, kitâbını tasnîf ederken takip ettiği metodu ve şartlarını açıklamamış,³⁵ ancak âlimler onun metodunu ve hadîsleri seçimindeki kriterlerini tespit etmeye çalışmışlardır. Her şeyden önce Buhârî, kitâbının adını *el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Rasûlillâhi sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih* koyarak³⁶ amaç ve hedeflerini bir mânâda ifâde etmiştir. Zîrâ bilindiği gibi kitap isimleri, kitabın muhtevasını ve müellifin hedefini en iyi yansıtan anahtar sözcüklerdir. Buhârî “el-Câmi'u'l-müsned” ifadesiyle tasnîfinde senedleri muttasıl merfû hadîsleri esas alıp cemettiğini, “sahîh” ifadesiyle kitâbını sadece sahîh hadîslerden derlediğini, “muhtasar” ifadesiyle de bütün sahîh hadîsleri derleyip tasnîf etmeyi amaçlamadığını belirtmekte; ayrıca “Ben kitâbım el-Câmi'e sahîh olan hadîslerden başka hadîs almadım.”³⁷ diyerek de bunu teyit etmektedir. Müsellem otoritesine bakıldığında kitâbın muhtevâsı bu ifadelere aykırı düşmemelidir. Bu taahhüde göre kitâbın muhtevâsında *müsned* ve *sahîh* olandan başka hadîsler yer almamalıdır. Şayet yer alıyorsa o zaman bunun ne anlama geldiğine, nedeni ve amacına bakmak gerekir. Aksi takdirde Buhârî, *bu iltizâmını yerine getiremem* konumuna düşmüş olacaktır. Çünkü Buhârî'de müsned hadîslerin yanı sıra görünürde kitâbın adına ve sözüne aykırı olarak senedi kopuk mu'allak hadîsler de bulunmakta ve sayılarının 1341 olduğu ifade edilmektedir.³⁸

³¹ İbn Hacer, *Tağlîku't-ta'lik*, 1/285; Alî el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 396.

³² Alî el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 396-398.

³³ İbn Hacer, *Tağlîku't-ta'lik*, 1/285.

³⁴ Aydın, “Muallak”, 30/308.

³⁵ Muhammed b. Tâhir el-Makdisî, *Şürûtü'l-e'immeti's-sitte* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1405/1984), 17.

³⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 26.

³⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 26.

³⁸ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 1/493; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbû'âtü'l-İslâmiyye, 1416/1995), 1/233. Ayşegül Toprak'ın *Sahih-i Buhârî'de Temrîz Sîgasıyla Aktarılan Mu'allak Rivayetlerin Değerlendirilmesi* adlı tezinin 23. sayfasında “bu çalışmada tespit edildiğine göre mu'allak hadislerin toplamı 1392 olarak tespit edilmiştir” denilirken, 24.sayfada bu tespitin yine “tespit edebildiğimiz kadarıyla 1341 olup” denilerek Buhârî'deki mu'allak

Buhârî'nin ta'liklerini anlayabilmek için öncelikle hadîs seçiminde esas aldığı kriterlere bakmak gerekir. Aslında Buhârî'nin sahîh hadîsin seçiminde esas aldığı ölçütler diğer hadîs âlimlerinin kriterlerden farklı değildir. Diğer muhaddisler gibi o da *adâlet* ve *zapt* sahibi râvîlerin yine kendileri gibi adâlet ve zapt sahibi râvîlerden şâz ve *illetli* olmaksızın *muttasıl* bir senedle naklettikleri hadîsi sahîh kabul etmektedir. Ancak Buhârî'yi diğer muhaddislerden farklı kılan durum, onun bu esasları en üst dereceden dikkate almasıdır. Hadîslerini genellikle adâlet ve zapt yönünden birinci derecede yer alan râvîlerden seçmiştir.³⁹ Bunu, kitâbında hadîslerini naklettiği râvîlerden tenkide uğrayanların sayı azlığında görmek mümkündür. Meselâ hadîs literatüründe güvenilirlik açısından ikinci sırada yer alan Müslim'in ricâline 160 kişi tenkide uğramışken Buhârî'de bu sayı 80'dir.⁴⁰

Buhârî'nin güvenilirlik açısından birinci sırada yer alan bu râvîleri, adâlet ve zapt yönünden en üst derecede bulunmakla beraber hocalarıyla mülâzemetleri; yani müzâkere ve -yolculukta dahi- beraberlikleri uzun süreli olan ve dolayısıyla birbirlerini çok iyi tanıyan kişilerdir. Buhârî, güvenilirlik açısından iki tabakada bulunan râvîlerin hepsinden değil güvendiklerinden hadîs almıştır. Üçüncü tabakada yer alan râvîlerden rivâyetleri ise nadirdir ve bunlar, birebir tanıdığı kişiler olup onlardan gelen her rivâyeti değil, güvenilir tariklerinden seçerek almaktadır. “Buhârî'nin ricâli” deyip de bu kâbil hocalarının her rivâyetini almanın yanıltıcı olduğunu belirtmekte yarar vardır. İbn Hacer'in belirttiğine göre Buhârî, güvenilirlik açısından ikinci tabakada yer alan râvîlerden aldığı hadîsleri çoğu kez ta'lik ederek nakletmektedir.⁴¹ Bununla beraber bu hadîsler zayıf da değildir; ancak kitâbına tahrîc ettiği hadîsler için hedeflediği dereceye ulaşamamışlardır. Bazı ta'likleri, bunu ihsas ettirmek için yapmaktadır. Ebü'l-Abbâs el-Kurtubî'nin (ö. 656/1258) “Buhârî, bir hadîsi kendi nezdinde sahîh-müsned olmadıkça onu kitâbında ta'lik etmez. Fakat kitâbının asıl kısmında zikrettiği hadîslerin şartı üzere olanlar ile olmayanların arasını ayırmak için müsned olarak da nakletmez.” sözü bunu teyit eder.⁴²

Buhârî'yi farklı kılan diğer bir husus onun mu'an'an hadîs hakkındaki görüşü ve tutumudur. Ona göre bir hadîsin semâ'a hamledilebilmesi için 'an'aneyi yapan râvînin müdellis olmaması ve hocasından mülâkatının kesin olması gerekir.⁴³

2.2. Buhârî'nin Mu'allak Hadîs Kullanımı

Buhârî öncesi ta'lik olgusunun hadis kitapları ekseninde tartışılmadığı görülmektedir. İmâm Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvatta'*nda ta'lik uygulamasına benzer bir şekilde senedinin başını hafzederek *belağ* sığası ile naklettiği rivayetlerle İmâm Şâfi'nin (ö. 204/820) *el-Üm* adlı eserinde aynı şekilde mu'allak hadîsler gibi senedlerini hafzederek yer verdiği rivayetlerin mu'allak olarak tartışılmaması muhtemelen onların hadîs kitabından ziyade fıkıh kitabı olarak kabul edilmeleri ile yorumlanabilir. Nitekim İmâm Mâlik'in *Muvattâ'*ının ilk hadîs kitaplarından biri olmasına ve Dihlevî'nin (ö. 1176/1762) onu, Buhârî ve Müslim gibi

hadisler için farklı rakamlar verilmiştir. 1341 rakamı klasik hadîs usûlü kaynaklarında mevcuttur. Ancak 1392 rakamının neye göre ve nasıl bir yöntemle tespit edildiği belirtilmemiştir.

³⁹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 11, 13.

⁴⁰ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 13.

⁴¹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 11, 12.

⁴² Ömer b. Alî el-Mısri İbnü'l-Mülâkkin, *el-Muknî fî 'ulûmî'l-hadîs*, thk. Abdullâh el-Cüdey' (Suudi Arabistan: Dâru'l-Fevâd, 1413), 1/73.

⁴³ Abdurrahmân b. Ahmed el-Hanbelî İbn Receb, *Şerhu 'İlelî't-Tirmizî*, thk. Abdurrahîm Sa'îd (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1407/1987), 1/196; Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *en-Nüket 'alâ Kitâbi İbni's-Salâh*, thk. Rebî b. Hâdî (b.y.: 'İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1404/1984), 1/98; a.mlf., *Hedyü's-sârî*, 14; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/125.

güvenilirlik açısından birinci tabakada zikretmesine rağmen⁴⁴ *Kütüb-i Sitt'e*'ye dâhil edilmemesinin en önemli sebebi, ihtiva ettiği rivayetlerin merfûdan ziyade mevkûf ve maktu' olmaları ve bundan dolayı muhtemelen hadîs kitabından ziyade bir fıkıh kitabı olarak kabul edilmesidir.⁴⁵ Anlaşıldığına göre bir fıkıh kitabında bir rivayetin senedsiz olarak yer alması onu mu'allak hadis olarak değerlendirmeyi gerektirmemektedir. Bununla beraber bir hadis kitabı olarak Rebî' b. Habîb'in (ö. 180/796 [?]) *Müsned*'inde mu'allakların mevcut olduğu ifade edilmekte ancak bunların başka nüshalarda muttasıl senedlerle yer aldığı, dolayısıyla söz konusu mu'allakların eseri çoğaltanların bir tasarrufu olduğu belirtilmektedir.⁴⁶ Netice itibari ile Buhârî'yi kendisinden önce kitaplarında mu'allak rivâyetlere bu denli yer vermeyen muhaddislerden ayıran sâikler tespit etmek gerekmektedir.

2.2.1. Buhârî'nin Ta'lik Etme Sebepleri

Müteahhir dönemde muhaddislerin tasnîf ettikleri hadîs kitaplarında gerek bâb başlıklarında gerekse bâb içerisinde değişik amaçlarla senetlerini hazfederek ta'lik yoluyla hadîs zikrettikleri bilinen bir husustur.⁴⁷ Ancak bu kapsamda görece mütekaddim dönem muhaddisi sayabileceğimiz Buhârî'nin, ta'lik yoluyla hadîs nakletmesinin sebeplerini şu şekilde serdetmek mümkündür.

2.2.1.1. Ta'likle Yetinme

Buhârî, kitâbının bir yerinde herhangi bir sebeple mevsûl olarak verdiği bir hadîsi, herhangi sebeple tekrar etme ihtiyacı duyduğunda daha önce zikredilen sened/ler bu senedin yerini tuttuğu için bazen ikinci tekrarda senedi zikretmez, ta'likle yetinir.⁴⁸

Örneğin Buhârî, Hz. Peygamber'in bir gece uyanıp "Sübhânellâh! Bu gece ne fitneler indirildi ve ne hazineler indirildi! Hücrelerin sahibelerini kim uyandırır? Dünyada nice giyinik kadınlar vardır ki, âhirette çıplaktırlar!"⁴⁹ hadisini birden çok yerde mevsûl olarak naklederken⁵⁰, Kitâbü'l-Menâkıb'da yaklaşan fitnelerden haber veren mevsûl bir hadisin ardından, "Sübhânellâh! Bu gece ne hazineler indirildi! Ve ne fitneler indirildi!"⁵¹ şeklinde ihtisar ve ta'lik ederek verir. Buradaki ta'lik sebebi başka bir veya birden çok yerde zikredilen mevsul senedlerden dolayı ta'likle yetinme olarak ifade edilebilir.

2.2.1.2. İhtisâr Düşüncesi

Buhârî, mevsûlen naklettiği bir hadîsi tekrar etme ihtiyacı duyduğunda ihtisâr düşüncesiyle bazen metnini ihtisâr ettiği gibi senedini de ta'lik ederek ihtisâr eder.⁵² Senedi ihtisâr edip metni tekrar ettiği hadîsler de iki kısma ayrılır. Birincisinde metnin tamamını tekrar ederken isnâdını bir yerde tam bir yerde

⁴⁴ Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, thk. Seyyid Sâbık (Beyrut: Daru'l-Cîl, 1426/2005), 1/231.

⁴⁵ İmâm Mâlik'in *Muvatta'*ının fıkıh kitabı olarak kabul edilmesi ile ilgili bk. Mustafa Öztoprak, "Endülüs'te Hadis İlminin Gelişim Aşamaları", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 12/2 (Ağustos 2012), 186.

⁴⁶ Ahmet Özdemir, *İbâdiye'nin Ana Hadis Kaynaklarından Rebî' b. Habîb'in Müsnedi* (Mardin: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2018), 223.

⁴⁷ İbn Hacer, *Tağlîku't-ta'lik*, 1/283; Nüreddîn İtr, *Menhecü'n-nakd fi 'ulûmi'l-hadîs* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1399/1979), 374.

⁴⁸ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/124; Alî el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 396.

⁴⁹ Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Mustafâ el-Buğâ (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1993), "Teheccüd", 5.

⁵⁰ Buhârî, "İlim", 40, "Teheccüd", 5, "Menâkıb", 25, "Libâs", 31, "Edeb", 131, "Fiten", 6.

⁵¹ Buhârî, "Menâkıb", 25.

⁵² Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/124; Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey', *Tahrîru 'ulûmi'l-hadîs* (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1424/2003), 2/851.

ta'lik yoluyla ihtisâr eder. İkincisinde ise bir bâbda metnin tamamını isnâdıyla beraber verirken başka bir yerde metni de ihtisâr eder, senedi de ta'lik yoluyla ihtisâr eder.⁵³

Buhârî, Hz. Peygamber'in Herakliyas'a gönderdiği dâvet mektubuyla ilgili bir rivayeti iki yerde mevsûl bir senedle metni tam⁵⁴, bir yerde senedini ta'lik ederek metni tam⁵⁵, bir yerde mevsûl senedle metni muhtasar⁵⁶, bir yerde de hem senedi hem de metni ihtisar ederek⁵⁷ rivayet etmektedir.

2.2.1.3. Tekrardan Kaçınma

Buhârî *el-Câmî*'ini tasnîf ederken Müslim gibi sadece hadîşçilik mantığı ile hareket etmez, naklettiği hadîsten çıkan hüküm ve mânâları yansıtmayı da hedefler. Bu hedef doğrultusunda gereklikçe hadîslerin tekrarında mahzur görmez. Ancak faydası olmadıkça bir şeyi tekrar etmek de Buhârî'nin âdeti değildir. Tekrarı, genellikle hadîs metninin birden çok hüküm içermesi durumunda, gereğince ve ilgili bâblarda yapar. Bununla beraber metni tekrar ettiğinde senedi tekrar etmekten kaçınır ve hadîsi ta'lik ederek verir.⁵⁸ Bu madde yukarıdaki ile aynı gibi gözükse de amaçlar farklıdır. Birinde ta'like yönelme amacı ihtisâr düşüncesi iken diğesinde ise tekrarı gereksiz görme olabilmektedir.

Buna Buhârî'nin, Resûlullâh'ın (s.a.v) ganimet mallarını dağıttığı bir esnada âdil davranmadığı ithamı ile alakalı bir hadisini Kitâbu'l-Humus'ta sebeb-i vürûdu ve uzun anlatımı ile mevsûl olarak⁵⁹, Kitâbu'l-Musakât'ta⁶⁰ ise sadece konu ile ilgili olan kısmı muhtasar bir şekilde ta'lik ederek naklettiği hadis örnek verilebilir. Bu ve bir önceki örnek, ihtisar düşüncesi olarak yorumlanabileceği gibi tekrardan kaçınmak şeklinde de yorumlanabilir.

2.2.1.4. Taktî'/Metni Parçalama

Birden çok hüküm içeren hadîs metinlerinin hüküm cümlelerini mânâ ve hükmü bozulmadan birbirinden ayırma imkânı varsa Buhârî, o metni ilgili bâblarda böler; bununla beraber isnâdı her bâbda tekrar etmez; metni taktî' ettiği bazı bâblarda senedi de ta'lik ederek verir.⁶¹

Mesela Buhârî, Kitâbu't-Tefsîr'de hicret eden kadınların imtihan edilmesini emreden âyetten ve Resûlullâh'ın bey'at etme şekline bahseden mevsûl bir hadisi,⁶² Kitâbu'l-Meğâzî'de⁶³ sadece imtihan edildikleri kısmı bölerek ta'lik eder.

2.2.1.5. Mânâ ile Rivâyet

Buhârî, bir hadîsi mânâ ile rivâyet ettiğinde onu ta'lik ederek verir.⁶⁴ Bunu daha çok bâblandırma işleminde yapar. Bilindiği gibi Buhârî, tebvîb uygulamasında hadîs metinlerinden fazlaca yararlanır.

⁵³ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/124.

⁵⁴ Buhârî, "Bed'ul-vahy", 6, "Tefsîr Sûre 3", 4.

⁵⁵ Buhârî, "Cihâd", 102.

⁵⁶ Buhârî, "İsti'zân", 24.

⁵⁷ Buhârî, "Tevhîd", 51.

⁵⁸ Alî el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 396.

⁵⁹ Buhârî, "Humus", 19.

⁶⁰ Buhârî, "Musakât", 15.

⁶¹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 17; a.mlf. *en-Nüket*, 1/325.

⁶² Buhârî, "Tefsîr Sûre 3", 2.

⁶³ Buhârî, "Meğâzî", 35. Aynı hadîsin farklı bir ta'lik şekli için bk. Buhârî, "Şurût", 1.

⁶⁴ İbn Hacer, *en-Nüket*, 1/359; Abdurrahîm b. el-Hüseyn el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu Mukaddimeti İbni's-Salâh*, thk. Abdurrahmân Osmân (Medîne: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1389/1969), 33-34; Alî el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 396.

Böyle bir uygulamada bâb başlıklarında yansıttığı mânâ veya hükümlerde yararlandığı hadîs metninin bazen tamamını bazen bir kısmını iktibas eder, bazen de hadîsi mânâ ile aktarır. Aslında bâb başlıklarında esas olan metin değil mânâ olduğu için hadîs metninin lafzen iktibasında veya mânâ olarak naklinde sened zikredilmez. Bu, tebvîb mantığına aykırıdır. Ancak nerede olursa olsun Buhârî, mânâ olarak zikrettiği hadîsi ta'lik ederek verir.

Örneğin Buhârî, Kitâbu'l-Mevâkî'ta "Bâbu fadli'l-îşâ" bâbında "Hadesenâ Muhammed b. el-'Alâ'..." şeklinde tam ve mevsûl olarak rivayet ettiği hadîsi⁶⁵ "İşâ ve 'atemenin zikri" babında "Ebû Mûsâ'dan zikredilir" diyerek temriz sîgası ile nakletmekte; "Ebû Mûsâ, 'Biz yatsı namazında Nebî'yi (s.a.v) nöbetleşerek bekledik. Çünkü o, yatsı namazını geciktirirdi.' demiş." şeklinde hadîse mânâ olarak işaret etmektedir.⁶⁶

2.2.1.6. Semâ' Yoluyla Almama

Buhârî, en üst düzeyde sika derecesine sahip olan birinden işitmediği veya semâ'ından emin olmayıp müzâkere yoluyla veya semâ' dışı bir yolla aldığı hadîsleri de ta'lik ederek verir.⁶⁷

Örneğin Buhârî, Kitâbu Bed'i'l-halk, Kitâbu Fedâilü'l-Kur'ân ve Kitâbu'l-Vekâle'de: "Osman b. el-Heysem Ebû 'Amr dedi ki..." diyerek Ebû Hureyre'den (ra) "Rasulullah (s.a.v) ramazan zekâtını bana emanet etti..." hadîsini aynı senedle nakletmekte,⁶⁸ fakat hiçbirinde "heddesenâ Osmân" dememektedir. İbn Hacer, Buhârî'nin hocasından sema' yoluyla almadığı birçok hadisi, "kâle fulân" şeklinde naklettiğini belirtmektedir.⁶⁹ Ancak hocalarından bu sîga ile naklettiklerinin tamamında bir yeknesaklık da söz konusu değildir.⁷⁰

2.2.1.7. Şartı Üzere Olmama

Buhârî, makbul de olsa şartı üzere olmayan râvîlerden yaptığı nakilleri ta'lik ederek verir.⁷¹ Bazen bu tür nakilleri mütâba'ât veya istişhâd kastıyla yaptığı için⁷² iltizâmına da ters düşmüş olmaz.

Örneğin Buhârî, hayz ve ezân bahsinde "Aîşe dedi ki" şeklinde ta'lik ederek naklettiği "Nebî (s.a.v) bütün zamanlarında Allah'ı zikrederdi."⁷³ hadîsi, Müslim'in şartı üzere sahihtir. Müslim onu *Sahîh*'inde mevsûl olarak tahriç etmiştir.⁷⁴

⁶⁵ Buhârî, "Mevâkî't", 22.

⁶⁶ Buhârî, "Mevâkî't", 20.

⁶⁷ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/600; Alî el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 396-397.

⁶⁸ Buhârî, "Bed'u'l-halk", 11, "Fedâilu'l-Kur'ân", 10, "Vekâle", 10.

⁶⁹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/125.

⁷⁰ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/126.

⁷¹ Alî el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 397.

⁷² İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/600.

⁷³ Buhârî, "Hayz", 7, "Ezan", 19.

⁷⁴ Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Mektebetü İsmâ el-Bâbî, 1955), "Hayz", 117. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnâvût-Muhammed Kâmil Karabelli (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "Tahâret", 9; Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnâvût vd. (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "Tahâret", 11; Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 6/70, 153, 178.

2.2.1.8. İlette İşaret Etme

Buhârî, şartına uygun olup da illeti bulunan bir rivâyetin illetli olduğuna işaret etmek için hadîsi ta'lik ederek verir.⁷⁵ Nitekim bilindiği gibi her illet hadîsin sıhhatini yaralayıcı nitelikte değildir.

Örneğin Buhârî, "Bâbun: Lâ yucme'u beyne mutferrikin ve lâ yufferreku beyne muctemi'in: Ayrı ayrı bulunan zekât malları bir araya toplanmaz; toplu olanların da arası ayrılmaz." şeklinde kaydettiği bab başlığının altında "...ve Sâlim'den; o da babası İbn Ömer'den; o da Peygamber'den (sav) (mislehu) bu başlığın benzeri olan hadîs zikredilir." ifadesine yer vermekte, ardından mevsûl bir senedle "Enes b. Mâlik şöyle tahdîs etmiştir: Ebû Bekr (ra), Rasûlullah'ın takdir ettiği zekât miktarına âit Enes b. Mâlik'e yazdığı mektupta 'Zekât (artar veya eksilir) endişesiyle, ayrı ayrı bulunan zekât malları bir araya toplanmaz; toplu bulunanların arası da ayrılmaz.' diye yazmıştır." hadisini nakleder⁷⁶. İbn Hacer, *et-Tağliku't-ta'lik* adlı eserinde Buhârî'nin, ravideki illeten dolayı⁷⁷ senedsiz naklettiği Sâlim'den gelen rivayetin tarîklerini diğer hadis musanniflerinin kitaplarından vermektedir.⁷⁸

2.2.2. Buhârî'nin Mu'allak Hadîs Kullanımında Cezm ve Temrîz Sîgası Ayırımı

Burada vereceğimiz bilgiler kısmen tekrar gibi gözüktüyorsa da Buhârî'nin ta'liklerinde cezm ve temrîz sîgası ayırımını neye göre yaptığının sebeplerini daha net tasnif etmek adına faydadan hâlî değildir. Burada şunu ifade etmek gerekir ki hadîslerin ta'likinde Buhârî'nin cezm ve temrîz sîgası ayırımının sebepleri kesin çizgilerle ayrılmış değildir. Bazen aynı niteliğe sahip bir hadîsi cezm sîgası ile ta'lik ederken bazen de temrîz sîgası ile ta'lik ettiği görülebilmektedir.

Hadîs usûlü kitaplarında belirtildiğine göre senedin başından bir veya daha fazla kişinin hazfedilerek nakledilen bir hadîs ya *قال*, *ذكر*, *حكى* gibi malûm bir sîga ile veya *قيل*, *ذكر*, *حكى* gibi meçhûl bir sîga ile nakledilir. Ta'lik edilerek nakledilen metnin ta'lik edilen râvîden gelişi kesin ise malûm, kesin değil ise meçhûl sîga ile verilir.⁷⁹ Aslında cezmda kesinlik, temrîzde şüphe mânâsının tabiatlarında mevcut bir anlam olmasına rağmen Buhârî, ta'likteki her iki sîgayı da metne yönelik bu mânâlarda kullanmaz.

Nitekim Buhârî, "Hişâm'dan nakledildiğine göre insanlar Hz. Peygamber'e verecekleri hediyeleri Âişe'nin gününde vermeyi gözetlerlerdi."⁸⁰ şeklinde temrîz sîgasıyla naklettiği rivayeti ayrıca tahdîs sîgasıyla mevsûl bir senedle "İnsanlar Hz. Peygamber'e takdim edecekleri hediyelerini benim nöbet günümde vermeyi gözetlerlerdi."⁸¹ şeklinde Hz. Âişe'den de nakletmektedir.

⁷⁵ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/600; Alî el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 397.

⁷⁶ Buhârî, "Zekât", 34.

⁷⁷ İbn Hacer, *et-Tağliku't-ta'lik*, 1/302.

⁷⁸ İbn Hacer, *et-Tağliku't-ta'lik*, 3/15-16. bk. Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, thk. Muhammed Araksûsî vd. (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2018), "Zekât", 5, 10, 12; İbn Mâce, "Zekât", 11, 132; Abdullah b. Abdîrrahmân ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Mustafa el-Buğâ (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1412/1991), "Zekât", 8; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/15.

⁷⁹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/123.

⁸⁰ Buhârî, "Hibe", 7, 8.

⁸¹ Buhârî, "Hibe", 7, 8. Ayrıca bu hadîsi başka hadîs musannifleri de nakletmektedir. bk. Müslim, "Fedâilu's-sahâbe", 82; Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebîr*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), "Menâkıb", 62; Nesâî, "Nisâ", 3; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/293.

2.2.2.1. Cezm Sîgası Ayırımı

İbnü's-Salâh, Buhârî'nin kitâbını sadece sahîh hadîslerden tasnîf etmeyi iltizâm ettiği için cezm sîgası ile ta'lik ettiği hadîslerin kendi nezdinde isnâdının sabit olduğuna delâlet ettiğini ifade eder. Ancak belirtildiği gibi Buhârî'nin ta'lik etme amaçları farklıdır.⁸² Dolayısıyla Buhârî, ta'liklerinde cezm ve temrîz ayırımını sıhhate göre yapmamaktadır. Aslında İbnü's-Salâh da "Bu (temrîz) sîgalar(ı), zayıf hadîsler için de kullanılır."⁸³ ifadesiyle Buhârî'nin temrîz sîgasını sahîh hadîsler için de kullandığına işaret etmektedir.⁸⁴

- 1- Eğer Buhârî, bir hadîsi bir yerde mevsûl olarak zikretmiş, başka bir hükmü veya bir manayı yansıtmak için bir başka bâbda da o hadîsi tekrar etme ihtiyacı duymuşsa, bunu senedi tekrar etmeden cezm sîgası ile ta'lik ederek verir. Ta'likin sebebi aynı hadîsin mevsûlen kitâbın başka bir yerinde mevcudiyeti ve dolayısıyla senedin tekrarından müstağni kalınmasıdır.⁸⁵ Burada aslında senedin inkıtâi söz konusu olmadığı için ta'lik, cezm sîgası ile yapılmıştır.
- 2-Buhârî, semâ'ı bulunan bir hocasından semâ'/tahdîs yoluyla değil de müzâkere⁸⁶ veya icâzet yoluyla aldığı ya da semâ'ında şüphe ettiği⁸⁷ bir hadîsi ta'lik ederek verir. Ancak hadîsin kaynağına isnâdında şüphe olmadığı için ta'likini cezm sîgası ile yapar. Ta'liki gerekli kılan husus ise semâ' yoluyla değil de semâ' dışı başka bir tahammül yoluyla elde edilmiş olması ve Buhârî'nin bir hassasiyeti olarak bunu semâ'/tahdîs lafzıyla sevk etmeyi uygun görmemesidir.⁸⁸ Böyle bir davranışla hocalardan semâ' ve müzâkere yoluyla hadîs almanın farklılığına işaret etmiş olmaktadır.⁸⁹
- 3-Buhârî, şartına dâhil olmayıp başkasına göre sahîh olan ve naklinde mutlak olarak müsamaha gösterilen *mütâba'ât* veya *istişhâd* kâbilinden zikrettiği hadîsleri cezm sîgası ile ta'lik eder.⁹⁰ Burada ta'likin sebebi senedin inkıtâi veya râvîlerin zayıflığı değil, râvîlerinin, naklinde esas aldığı râvîlerin derecesinde olmamasıdır. Zaten bu tür rivâyetler farklı bir hüküm ihtivâ etmedikleri için fonksiyonel olarak birinci derecede hükme medar olarak zikredilen hadîsler değil, aksine hükme medar olan hadîsleri daha da güçlendirmek için zikredilir.
- 4-Buhârî, bazı hadîsleri hüccet değeri *hasen-salih* derecesinde olduğu için tahdîs sîgası ile değil cezm sîgası ile ta'lik eder.⁹¹ Burada ta'lik sebebi hadîsin Buhârî'nin şartının daha alt derecesinde yer alıyor olması, diğer bir ifâde ile 'uluv derecede sika olmayandan işitmiş olmasıdır.⁹² Bir önceki madde ile aynı gibi gözükmeyle beraber -bâb başlığında zikretmek gibi- hadîsin cezm

⁸² Alî el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 396.

⁸³ İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 25.

⁸⁴ İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 25; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/128.

⁸⁵ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 17; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/125. Nitekim ta'lik sebepleri örnekleriyle yukarıda belirtilmiştir.

⁸⁶ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/125; Alî el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 397.

⁸⁷ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/125.

⁸⁸ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 19-20; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/125.

⁸⁹ Alî el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 397.

⁹⁰ İbn Hacer, *en-Nüket*, 1/99, 2/600; Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs*, thk. Alî Hüseyin Alî (Mısır: Mektebetü's-Sünne, 1424/2003), 1/77; Alî el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 399.

⁹¹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/12; Muhammed b. Alî el-Esyûbî, *İs'âfu zevi'l-vatar bi-şerhi Nazmi'd-dürer fî 'ilmi'l-eser* (Medîne: Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1414/1993), 1/144.

⁹² Alî el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 396.

sîgası ile zikrediliş sebebi daha geniş ve fonksiyonel olarak farklıdır. Mütâba'ât ve istişhâdla sınırlı değildir.

5. 5-Buhârî, ricâlindeki cerhten dolayı değil de normalde semâ' yoluyla hadîs aldığı bir hocadan sika olan başka bir râvî vasıtasıyla aldığı ancak hadîsin hocasından meşhur olması nedeniyle bunu kendisinden aldığı sikayı anarak değil de meşhur olduğu kişinin adını zikrederek naklettiği için isnâdında oluşan basit inkıtâdan dolayı zayıf sayılan, bununla beraber başka bir hadis ile zayıflığı giderilen cinsten zayıf hadîsleri de cezm sîgası ile ta'lîk ederek verir.⁹³

Buhârî'nin "Zekât mallarının ödenmesinde genişlik: nassla tayin edilmiş bir malın kıymetinde başka bir malın verilmesi" bâbında "Tâvûs dedi ki: 'Muâz b. Cebel (ra) Yemen halkına şöyle dedi: 'Bana zekâtta elbise, hamîs -yahut lebîs- denilen malları, arpa ve darı yerine zekât olarak getirin. Bu size daha kolay ve Peygamber'in Medine'deki sahâbîleri için de daha hayırlıdır.'"⁹⁴ şeklindeki nakli buna örnektir. Bunun, Tâvûs'a isnadı sahihtir. Ancak Tâvûs, Mu'âz'ı işitmemiştir. Dolayısıyla hadis munkatı'dır. Ancak Buhârî bâb başlığında zikrettiği bu nakli, bâb içinde zikrettiği mevsûl hadislerin mânâlarıyla desteklemekte ve ispatlamaktadır.⁹⁵ Dikkat edilirse burada cezm sîgası ile ta'lîkin sebebi doğrudan semâ' yoluyla alınmamış olmasıdır. Dolayısıyla ittisalinde şüphe yoktur.

2.2.2.2. Temrîz Sîgası Ayırımı

Buhârî, kendisine izafesi kesin olmayan bir hadîsi cezm sîgası ile vermeyi câiz görmez. Bu tür hadîslerin mutlak sıhhatine de hüküm verilmez. Sahîhlik veya zayıflık izâfe edilenin durumunu araştırmaya bağlıdır.⁹⁶

1. Buhârî, normalde sahîh olup mânâ ile naklettiği hadîsleri temrîz sîgası ile ta'lîk eder.⁹⁷ Mesela bir yerde mevsûl olarak verdiği bir hadîsi başka bir yerde mânâ ile zikrettiğinde onu temrîz sîgası ile verir.⁹⁸ Hadîs başka bir yerde mevsûl ve menkûl metniyle sahîh olarak yer alıyor olsa da burada kullanılan ifadeler zann-ı gâlib ile de olsa birebir Hz. Peygamber'in dilinden dökülen sözcüklerle veya kendisine ulaşan lafızlarla değil de ifadeler Buhârî'ye ait veya mânâ ile olduğu için naklinde temrîz sîgasını kullanmaktadır. Ancak burada, mânâ ile zikredilen rivâyetlerin ekseriyetinin bâb başlıklarında yer aldığını da hatırlatmak gerekmektedir. Mesela "Hz. Musa'nın deniz sahilinde Hızır'a gitmesi" şeklindeki bâb başlığının ifadelerini mânâ olarak elde ettiği hadîsi hem aynı bâbda hem başka bablarda mevsûl olarak uzunca vermektedir.⁹⁹
2. Buhârî, bir bâbda bazen şartlarına uygun bir hadîs bulamayabilir. Böylesi bir durumda güvenilirlik açısından üçüncü derecede yer alan bir râvîden hadîs almak durumunda kalırsa¹⁰⁰ bunu temrîz sîgası ile ta'lîk eder. Bu hadîs zayıf olmadığı gibi gerçekte munkatı' da değildir. Ta'lîk sebebi ise râvîlerin, Buhârî'nin şartlarına uygun birinci derecede olmamasıdır.

⁹³ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 1/7; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/127.

⁹⁴ Buhârî, "Zekât", 33.

⁹⁵ İbn Hacer, *Tağlîku't-ta'lîk*, 1/294.

⁹⁶ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/125.

⁹⁷ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 20.

⁹⁸ Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *en-Nüket 'alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*, thk. Zeynülâbidîn b. Muhammed (Riyad: Edvâü's-Selef, 1419/1998), 1/24; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/128.

⁹⁹ Buhârî, "İlim", 16, 19, "Ehâdîsu'l-enbiyâ", 27.

¹⁰⁰ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 12.

3. Buhârî, başkasına göre sahîh olduğu halde kendi şartına uygun olmayan bazı hadîsleri temrîz sîgası ile ta'lik eder. Buradaki ta'likin ve ta'liki de temrîz sîgası ile yapmasının sebebi, o hadîsin bazı ricâlerinden hadîs tahrîc etmemesidir.¹⁰¹
4. Buhârî, birçok kişiden gelen bir rivâyeti nakledenler arasında zayıf râvîler de olup sahîh olana sahîh olmayana ilâve ettiği için onu temrîz sîgası ile ta'lik eder.¹⁰²
5. Buhârî, hasen derecesinde olan bazı hadîsler için de temrîz sîgasını kullanır.¹⁰³ Yukarıda *hasen-sâlih* derecesinde olan bazı hadîsleri cezm sîgası ile ta'lik ettiği ifade edilmişti. Burada ise muhtemelen derece farkından dolayı bazı hasen hadîsleri temrîz sîgası ile de nakletmesi söz konusudur. Kanaatimizce burada hasen li-gayrihî deresinde olan bir hadîsi temrîz sîgası ile ta'lik ettiğini söylemek daha uygundur. Zira her iki hadîs de ma'mûlün bih olmakla beraber aralarında derece farkı vardır. Hasen li-zâtihî olanını cezm sîgasıyla hasen li-gayrihî olanını temrîz sîgasıyla naklettiğini söylemek mümkündür.
6. Buhârî, mu'allel olan bazı hadîsleri temrîz sîgası ile ta'lik eder.¹⁰⁴ Daha önce de belirtildiği gibi her mu'allel hadîsin zayıf sayılmayacağını burada tekrar etmekte fayda vardır.
7. Buhârî, ferd olup 'adîdi/desteği olmayan lâkin başka bir şeyle zayıflığı giderilip kendisiyle amel edilmekte olan bazı hadîsleri temrîz sîgası ile ta'lik eder.¹⁰⁵

Buhârî'nin Kitâbu'l-Vesâyâ'da, Allah'ın “(Miras payı), vasiyet edilen vasiyetin veya borcun ödenmesinden sonradır.”¹⁰⁶ âyetinin te'vîli bâbı hakkında onun “Nebî'nin (s.a.v) vasiyetten önce borcun ödenmesine hüküm verdiği zikredilir.” sözü buna örnektir. Tirmizî (ö. 279/892), bu rivâyetin garîb olduğunu, ancak ilim ehlinin bu hadîs üzerine amel ettiğini söylemekte; dolayısıyla hadîsi bir nevi icmâ ile desteklemiş olmaktadır.¹⁰⁷

8. Buhârî, başka bir şeyle zayıflığı giderilemeyip akabinde zayıf olduğunu belirttiği¹⁰⁸ hadîsleri de temrîz sîgası ile ta'lik eder. Kitâbında bu nevi hadîsler yok denecek kadar azdır.¹⁰⁹

2.2.3. Buhârî'nin Hocalarından Cezm Sîgası ile Ta'lik Ettiği Hadîslerin Durumu

Buhârî'nin ta'lik uygulamasının değişik şekilleri vardır. “Kâle Resûlullah” diyerek Hz. Peygamber'den veya sahâbe ya da tâbiînden sonraki râvîlerin tamamını hazfederek ta'lik ettiklerinin yanı sıra “kâle fülân” diyerek hocalarından cezm sîgası ile naklettikleri de vardır.¹¹⁰ Genel olarak bir musannif hadîsi, hocasını hazfedip hocasının hocasına izâfe etmişse ve izâfe ettiği

¹⁰¹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 20; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/128-129.

¹⁰² Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/129.

¹⁰³ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/129.

¹⁰⁴ İbn Hacer, *en-Nüket* 1/333-334, 2/600; San'ânî, *Tavzihu'l-efkâr*, 1/133. Süyûtî, İbn Hacer'in *Sahihayn*'da ta'lil edilen her bir hadîsin *Müstahrec*'te o illetten salim olarak tahric edildiğini ifade ettiğini nakletmektedir. bk. Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/123. Ayrıca bk. Hasan Muhammed Eyyûb, *el-Hadîs fi 'ulûmi'l-Kur'ân ve'l-hadîs* (İskenderiye: Dâru's-Selâm, 1425/2004), 172; Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1378), 406.

¹⁰⁵ San'ânî, *Tavzihu'l-efkâr*, 1/268.

¹⁰⁶ en-Nisâ 4/۱۲.

¹⁰⁷ Tirmizî, “Ferâiz”, 5; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/129.

¹⁰⁸ Buhârî, “Rikâk”, 13.

¹⁰⁹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/130.

¹¹⁰ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/125. Alî el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 394-395.

bu bir üst râvî aynı zamanda musannifin hocası ise bu ittifaken ta'lîktir; ihtilafsız ta'lîk şekillerinden biri sayılması gerekir. Burada “kâle fülân” diyen kimsenin bir otorite hadîs imamının ifadesiyle veya araştırma/istikra ile müdellis olduğu tespit edilmişse ta'lîk değildir, aksi ise yani bu iki yolla müdellis olduğu sabit değilse ta'lîktir.¹¹¹ Çünkü tedlîste gizli ittisal ihtimali söz konusudur. Ancak âlimler Buhârî'nin, şeyhlerinden tahdîs lafzı ile değil de “kâle fülân” diyerek cezm sîgası ile naklettikleri üzerinde tartışmış, mu'allak ve şartına uygun olup olmadığı noktasında iki görüş olarak ihtilaf etmişlerdir.

Bazı Mağribli müteahhirûn âlimlere göre bu tür nakiller mevsûliyet ve inkitâ' yönüyle araştırmaya muhtaç olan mu'allak rivâyetlerdir. Ayrıca onları müzâkere ve münâzara hâlinde işittiğinden dolayı ihticâc için değil, mütâba'ât ve istişhâd için zikretmiştir. Bilindiği üzere âlimlerin az da olsa müzâkere yoluyla alınan hadîsler ile ihticâc ettikleri vâkidir.¹¹² Gerçi Buhârî, normalde şartına uygun şeyhinden işittiği bir hadîsi rivâyet ettiği zaman onu semâ'ı tasrîh ederek nakleder. Ancak hadîs aldığı bir hocadan doğrudan değil de vasıta yoluyla aldığı hadîsler de vardır ve bu kâbil hadîsleri “kâle” lafzıyla nakleder; buna da şartına uygun olmayan birinden işittiği için tahdîs sîgası ile değil işittiği râvînin adını vererek “kâle” lafzıyla işaret eder.¹¹³ İbnü's-Salâh, Ebû Ca'fer b. Ahmed en-Nîsâbü'rî'nin (ö. ?) “Buhârî'nin her ‘kâle lî fülân’ veya ‘kâle lenâ fülân’ diyerek naklettiği rivâyet, arz ve münâveledir.” sözüne istinaden bu görüşü reddeder.¹¹⁴

İkinci görüş, muhaddislerin cumhurunun görüşüdür. Bu görüşe göre “kâle fülân” diyerek hocadan nakledilen bir hadîs, râvîsinin hocası ile likâsının sabit olup tedlîsten selâmette olması şartıyla mu'an'an hadîs hükmündedir. İbnü's-Salâh'ın da belirttiği gibi tedlîsten tamamen uzak olduğu için Buhârî'nin, semâ'ı bulunduğu sabit olan bir hocadan “kâle” lafzıyla yaptığı rivâyet ittisâle mahmuldür.¹¹⁵ İrâkî (ö. 806/1404), Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Nevevî (ö. 676/1277) ve Süyûtî (ö. 911/1505) bu görüşü tercih etmektedir. Râcih olan görüş de budur.¹¹⁶

İbn Hacer, Buhârî'nin “kâle” sîgasıyla hadîs nakletme sebebi ile ilgili bir vecih daha zikreder ki buna göre hadîsi nakleden tâbiînin, hadîsi aldığı iki sahâbî arasında tereddüt etmesi durumunda Buhârî onu “kâle” lafzıyla nakleder.¹¹⁷

2.2.4. Buhârî'nin Bâb Başlıkları ve Bâb Başlıklarında Mu'allak Hadîs Kullanımı

Konu başlığı demek olan bâb başlığı, genellikle konu hakkında verilmek istenen mesajın en özlü ifadelerle yani konunun ana temasının anahtar sözcüklerle dile getirilmesidir. Bâb başlığı bazen bir iddiadır, bazen hüküm cümlesine sokulmuş bir istinbâttır. Başlığın altında zikredilenler ise başlıkta dile getirilen iddia veya hükmün ispatına yönelik materyallerdir. Bu materyaller 'ale'l-ebvâb hadîs kitapları için bâb başlığı altında zikredilen hadîslerdir.

¹¹¹ Alî el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 394-395.

¹¹² Alî el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 397.

¹¹³ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/125, 127.

¹¹⁴ Alî el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 399.

¹¹⁵ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/252.

¹¹⁶ Atafî, “Mu'llakâtü'l-îmâm el-Buhârî”, 391.

¹¹⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 10/53.

Başarılı bir başlıklandırmada başlık ve başlık altında zikredilen metnin birbiriyle uyumlu olması gerekir. Bâbda verilmek istenen mesaja ve mesajın amacına göre bâb başlığının şekli ve yöntemi değişebilir. Bâb başlığı metinde vârid olan veya metinden istinbât edilen hükmün beyanı olabildiği gibi bir mesaj veya mânânın beyanı da olabilir. Buhârî ekseninde ifade etmek gerekirse bu istinbât bazen âyetten bazen merfû hadîsten bazen mevkûf veya maktû' hadîsten elde edilir. Buhârî bu yöntemi daha çok bâb başlığının lafzı tek mânâ veya hükümden daha fazlasına ihtimali olduğunda uygular. İbn Hacer'in belirttiğine göre Buhârî, bâbda zikrettiği hadîs ile bu ihtimallerden birini tayin eder. Bazen bunun tersi olarak bâbda zikrettiği hadîste ihtimâl bulunur ve bu ihtimâli başlıkla tayin eder. Dolayısıyla başlıkta yansıtılan fikhî görüş hadîsin te'vîlinin beyanı olur. Meselâ câmi bir illetin bulunmasıyla bu hadîsle âmm ile hâssı veya hâss ile âmmı kıyasla bildirebilir veya bu hâssın zâhirinin delâlet ettiği mânânın daha umûmî olduğunu kıyasla bildirebilir. Mutlak ve mukayyet de âmm ve hâss gibidir. Müşkilin şerhi, kapalı olanın tefsîri, zâhirin te'vîli, mücmelin tafsîli de böyledir.¹¹⁸ Bundan dolayı "Buhârî'nin fikhî terâcimindedir." sözü meşhur olmuştur. Buhârî'yi ayrıcalıklı kılan hususlardan biri de bâb başlıklarında yansıttığı maânâlar ve hüküm istinbâtındaki başarısıdır.

Buhârî, bazen kapalı gizli bir mânâyı ortaya çıkarmada zihinleri açmak için başlık atar. Bunu da çoğu kez daha önce veya daha sonra bunun açıklayıcısı olan hadîsi zikrederek yapar. Sanki bunu hadîse havale ederek onu remiz ve işretle imâ eder. Çoğu kez başlığı "şöyle olur mu bâbı" gibi soru lafzıyla veya "şöyle diyen kimse bâbı" şeklinde verir; iki ihtimâli bire indirerek kesinliğe yönelmez. Amacı bu hükmün sabit olup olmadığını beyân etmektir. Bazen de hüküm üzere başlık koyar. Muradı hükmün ispatından veya nefyinden veya ikisinden birine ihtimalinden sonraki durumu ortaya çıkarmaktır. Bazen iki ihtimalden biri daha zâhir olur. Amacı araştırmak için alan açmak ve burada ihtimal olduğuna inanarak tevakkufu gerektiren bir ihtimal veya tearuza dikkat çekmek veya gücü yetenin farklı istidlâllerde bulunabilmesini sağlamaktır. Bazen zahiren faydası az fakat düşünen birisinin onu iyice tahkîk ettiğinde faydalı olduğunu göreceği bir imâ ile başlık atar. Bazen ilk bakışta akla gelmeyen bazı özel vakalarla alakalı, bazen şartı üzere sahîh olmayan bir hadîsin mânâsını imâ eden bir ifade ile veya açık bir şekilde şartı üzere sahîh olmayan hadîsin lafzıyla başlık atar. Bazen de şartı üzere sahîh olmayan bir hadîsin lafzıyla yetinerek beraberinde bir eser veya bir âyet zikreder. Sanki o "bu bâbda şartım üzere bir şey yoktur" demek ister.¹¹⁹ Bütün bu hedeflere ulaşmak için yukarıda da ifade edildiği gibi hadîsler kullanır ve burada kullandığı hadîsleri de bâb mantığı çerçevesinde ta'lik ederek verir.

Buhârî'nin bâblarda zikrettiği hüküm cümleleri bazen bir hadîs metninin bizzat kendisi veya hadîs metninin bazı ifadeleridir. Bâb başlığında zikredilen ifadeler mânâ veya lafız olarak Hz. Peygamber'e isnâd edilmiş ise bu ifadelerin sözün sahibi olarak peygambere izâfe edilerek verilmesi esastır; fakat o ifadelerin senedi verilmez, verilirse bâb başlığı olmaz. Peygambere izâfe edilen bu bilginin ona aidiyetin ispatı ise bâbda zikredilen senedli hadîslerdir. Bu yüzden bâblandırmanın tâbiî gereği olarak Buhârî ta'liklerini genellikle bâb başlıklarında yapar.

¹¹⁸ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 15.

¹¹⁹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 16.

Netice olarak şunu belirtmek gerekir ki, bâb başlığında zikredilen bir rivâyetin sıhhatini tartışmak, sened aramak, senedsiz zikredildiğini tenkit etmek bâblandırma mantığı ile çelişir. Önemli olan söz konusu yargıyı bâbda zikredilen sahîh hadîslerle ispat etmektir. İfadenin veya yargının kullanılışında Peygambere izâfe edilmesinin sebebi ise zayıf da olsa sözün veya mânânın ona isnâd edilmesidir. Bir hadîsin teknik açıdan zayıf olması onun sahibine aidiyetini mutlak olarak nefyetmez. Ayrıca Buhârî'nin bu tür rivâyetleri büsbütün zayıf hadîsler de değildir. Diğer bir husus bâb başlıklarında yer alan hadîsler hüküm istinbâtı için zikredilmiş değildir. Hadîslerin bâb başlıklarında zikredilmesinin diğer bir sebebi de verilmek istenen mesajın kuvvet ve isabetine işaret etmektir.

3. Buhârî'nin Mu'allaklarının Sıhhat Durumu

Buhârî'nin mu'allakları, özellikle semâ' yoluyla hadîs aldığı hocalarından ta'lik yoluyla naklettikleri hakkındaki metodunu ve "el-Câmi'e sahîh olandan başka hadîs almadım."¹²⁰ sözü ile bâb başlıkları dışında kitâbın aslını yâni bâblarda zikrettiği müsned ve mu'allak hadîsleri kastettiğini dikkate almayanlar, Buhârî'yi kitâbında zayıf hadîsler bulunmak ve kitâbın başlığında iltizâm ettiği şartları yerine getirememekle itham etmişlerdir.¹²¹ Bu tenkitlerin dile getirilmesinde ilgili hadîslerin mevsûl olup olmadıkları, ta'lik edilenlerin sıhhati ve ta'lik edilme sebepleri, nakledilirken kullanılan sîgalar ve benzeri konular tartışılmıştır.

Daha önce de belirtildiği gibi Buhârî, kitâbını müsned hadîslerden oluşturduğunu ifade etmekle beraber kitâbında müsned hadîslerin yanı sıra mu'allak hadîsler de bulunmaktadır. Bunlar *merfû'* mu'allak ile *mevkûf* ve *maktû'* mu'allak olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.

Buhârî'nin mu'allaklarının çoğu, kitâbının başka bir yerinde metinlerinin asılları mevsûl olarak tahrîc edilmiş mükerrer hadîslerdir. Kitapta sahâbenin mevkûfları ile tâbiûn ve daha sonrakilerin maktû'larının dışında, merfû'lardan senedleri tahrîc edilmeyen mu'allak hadîslerin sayısı 160 kadardır.¹²² İbn Hacer bunların tamamını *Tağlîku't-ta'lik* adlı kitâbında mevsûl olarak tahrîc ettiğini ifade etmektedir.¹²³

Buhârî'nin birinci gruba dâhil olan merfû' mu'allaklarının da kendi aralarında çeşitleri vardır. Bunların bir kısmı *Sahîh*'inin başka bir yerinde mevsûl olarak tekrar edip şartına uygun olan sahîh hadîslerdir.¹²⁴ Bunları ister cezm sîgası ile ister temrîz sîgası ile ta'lik etmiş olsun sahîh kabul edilme açısından aynıdır. Dolayısıyla İbnu's-Salâh'ın işaret ettiği gibi bir hadîsin Buhârî'nin *Sahîh*'inde temrîz sîgası ile nakledilmiş olması mutlak olarak zayıf olma alâmeti değildir.¹²⁵

¹²⁰ Abdullâh b. Adî el-Cürcânî İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed - Muhammed Mu'avviz (Beyrut: el-Mektebetu'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/226. Buhârî'nin bu sözü için ayrıca bk. İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 19; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 9.

¹²¹ Atafî, "Mu'allakâtü'l-İmâm el-Buhârî", 366.

¹²² Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/124.

¹²³ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 493.

¹²⁴ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/124.

¹²⁵ İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 25; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/128.

Birinci grubun diğer kısmı ise *Sahîh*'inde sadece ta'lik ederek zikrettiği *merfû' mu'allak* hadîslerdir. Bu gruba dâhil olup cezm sîgası ile naklettikleri içinde şartına dâhil olanlar olduğu gibi başkasına göre sahîh olanlar, hasen derecesinde olanlar ve bir de zayıflığı giderilen cinsten zayıf olanlar vardır.¹²⁶

Bir bâbda temrîz sîgası ile zikrettiği bir hadîsi *ih ticâc* veya *istîshâd* kâbilinden nakletmişse o hadîs ya *sahîhtir* ya *hasendir* veya zayıflığı giderilebilen cinsten *zayıftır*. Ancak temrîz sîgası ile zikrettiği bir hadîsi ret kâbilinden nakletmişse zayıflığı giderilemeyen bir hadîstir ve bizzat kendisi “sahîh değildir”¹²⁷ ifadesiyle buna dikkat çekmektedir.¹²⁸

Buhârî'nin bir de genellikle bâb başlıklarında ta'lik ederek zikrettiği *mevkûf mu'allak*ları vardır. Cezm sîgası ile naklettiği mevkûf mu'allaklar kendisine göre sahîhtir. Temrîz sîgası ile naklettikleri içerisinde sahîh olanlar olduğu gibi zayıflığı başka bir tarikle giderilebilen cinsten zayıf olanlar da vardır.¹²⁹ Süyûtî, *el-Câmi'u's-sahîh*'i sadece sahîh hadîslerden derlemeyi esas aldığı için Buhârî'nin zayıf hadîsleri vâhî derecede zayıflık içermeyen hadîsler olduğunu ifâde etmektedir.¹³⁰

Ta'likin yapıldığı kişiye istinaden yapılan başka bir tasnîfe göre bizzat kendisinin sahîh olmadığını belirttiği çok azı dışında¹³¹ Buhârî'nin cezm sîgası ile ta'lik ederek naklettiği hadîsler, ta'lik ettiği kimseye izafesinin sahîh olduğuna hüküm verilmiş hadîslerdir.¹³² Belirtildiğine göre Buhârî, hadîsi Nebî'ye (s.a.v) veya sahâbeye ta'lik etmişse o sahîhtir. Sahabeden sonrasına ta'lik etmişse isnâdda zikrettiği diğer râvîlere bakılır. Bunların bazıları şartına göre sahîhtir. Bazıları başkalarına göre sahîhtir. Bazıları da özellikle basit inkitâdan dolayı zayıftır.¹³³ Bunların bir kısmı başka vesilelerle zayıflığı giderilebilen hadîslerdir; yukarıda belirtildiği gibi zayıflığı giderilemeyip bizzat kendisinin sahîh olmadığını belirttiği zayıf hadîslerin sayısı yok denecek kadar azdır.

Netice olarak âlimlerin ifadesine göre Buhârî'nin çok önem verdiği kitâbının asıl kısmında zayıf hadîs bulunmamaktadır. Onun “el-Câmi'e sahîh olandan başka hadîs sokmadım.”¹³⁴ sözü de bâb başlıklarının dışında kitâbın aslı ile ilgili söylendiği ifade edilmektedir.¹³⁵ Ancak bütün bu sıhhat tanımlamalarının metne değil, teknik açıdan isnada yönelik yapılan değerlendirmeler olduğu belirtilmelidir.

Sonuç

Görüldüğü gibi Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh* adlı hadîs kitabını musned hadislerden oluşturduğunu ifade etmekle beraber bazen kitâbının bir yerinde mevsûl olarak naklettiği bir hadîsi başka bir yerinde çeşitli nedenlerle ta'lik ederek nakledebilmektedir. Bununla beraber ta'likte bulunup da kitabının başka bir yerinde mevsûl olarak tekrar etmediği hadisler de vardır. Ancak Buhârî'nin ta'liklerinin çoğu bab başlıklarındadır. Bâb başlığında veya bir bâbda ta'lik edilerek zikredilen bir hadîs aynı veya başka bir bâbda ya da başka bir hadîs kitâbında mevsûl olarak yer alıyorsa böyle bir hadîs mu'allak olarak değerlendirilmemelidir. Dolayısıyla Buhârî'nin mu'allakları diye ifâde edilen

¹²⁶ Atafî, “Mu'allakâtü'l-İmâm el-Buhârî”, 363.

¹²⁷ Buhârî, “Rikâk”, 13.

¹²⁸ İbn Hacer, *en-Nüket*, 1/342; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/126-127.

¹²⁹ Atafî, “Mu'allakâtü'l-İmâm el-Buhârî”, 363.

¹³⁰ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/30.

¹³¹ Buhârî, “Rikâk”, 13.

¹³² İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, s.24, 25.

¹³³ Cüdey', *Tahrîru 'ulûmü'l-hadîs*, 2/852; Atafî, “Mu'allakâtü'l-İmâm el-Buhârî”, 383.

¹³⁴ İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 26.

¹³⁵ İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 26; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/131.

nakillerin gerçekte mu'allak oldukları söylenemez. Zâten İbn Hacer de *Tağlîku't-ta'lik*'inde Buhârî'de mu'allak olarak zikredilen hadîslerin senedlerinin mevcut olduğunu, gerçekte mu'allak olmadıklarını ortaya koymuştur.

Aslında bâb başlığında zikredilen bir hadîs metnine sened zikretmenin bâb mantığına aykırı olduğunu ifade etmek gerekir. Zîrâ bâb başlığında zikredilen bir hadîsin fonksiyonu hükme medar olmak değildir. Bâb başlığı bizzat başlığın ifâde ettiği mânâ veya hükmü bâbda zikredilen hadîsler ile delillendirmek üzere zikredilen bir çıkarımdır. Hâl böyleyken bâb başlığında zikredilen bir hadîs teknik açıdan sahîh olabileceği gibi zayıf da olabilir. Böylesi bir hadîsin zayıf olması kitâbı sahîh hadîslerden derleme iltizâmına/prensibine de aykırılık teşkil etmez. Buhârî'nin kitâbında esas olan bâb başlıklarında değil, bâblarda zikrettiği hadîslerdir.

Mütâba'ât veya istişhâd için zikredilen bir hadîs, hükme medâr olma açısından temel hadîs olma özelliği taşımadığı için böyle bir hadîsi merkeze koyup en üst düzeyde sıhhatini tartışmak da doğru olmasa gerektir. Ayrıca şartına uygun olmamanın ötesinde senedi zayıf bile olsa sağlam senedle gelen bir metni desteklemek amacıyla zikredildiği için Buhârî'nin iltizâm ettiği prensip üzerinden tartışmak da isabetli olmaz. Senedi zayıf olsa bile metin olarak zayıf muamelesi göremeyeceği gibi fonksiyonel olarak mu'allak olarak da nitelendirilmemelidir. Bununla beraber senedi zayıf olan bir hadîs mutlak mânâda uydurma olduğu anlamına da gelmez. Zan derecesi düşük olmakla beraber Hz. Peygamber'e âdiyeti mümkün ve muhtemeldir. Dolayısıyla bâb başlığında zikredilen bir hadîs metninin -tespit edilen senedi zayıf olsa da- Hz. Peygamber'e izâfe edilmesinin sebebi budur. Bu durum karşısında Buhârî'nin *Sahîh*'indeki hadîslerden bahsederken bâb başlıklarında veya mütâba'ât ya da istişhâd olarak zikrettiklerinden değil, ma'mûlün bih olma ve hükme medâr olma kastıyla ana metin olarak zikrettiklerinden bahsetmek gerekir. Biz bunu bir hükmü ispatlamak veya bir hadîsle amel etmek için 'ale'l-ebvâb hadis kitaplarında bâbda zikredilen hadîsleri hadîs eksenli tek tek değil bâb eksenli toplu okumak ve musannif tarafından bâb içinde hadîse yüklenen fonksiyonu dikkate alarak bir yargıya varmak gerektiğini savunmaktayız. Zira hadis kitâplarında nakledilen her hadis bire bir hükme medar olmak için zikredilmiş değildir.

Buhârî ile ilgili tartışmaların birçoğu, usûl kitaplarında mu'allak hadîse yapılan tanıma göre, senedi baş tarafından hazfedilen rivâyetlerinin mu'allak kabul edilip sahîh olup olmadıkları üzerinden yapılmıştır. Ancak bu durumun kitâbını sadece müsned hadîslerden derleme prensibine ve kitabına sahîh hadîslerden başka hadîs almadığı yönündeki sözüne aykırı düştüğü ve kitâbına koyduğu isimle çeliştiği gerekçesiyle, problem; mu'allaklarının kitâbının başka bir yerinde veya diğer hadîs kitâplarında mevsûl olarak yer aldığı, dolayısıyla Buhârî'nin mu'allaklarının söz konusu tanımın kapsamı dışında tutulması gerektiği ifade edilerek çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Bize göre bu tartışmalar mu'allak hadîsin mevcut tanımının eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Mu'allak hadîs, *musannifin senedinin başından bir kısmını veya tamamını hazfederek naklettiği hadîs* olmamalıdır. Zîrâ bu hadîsin senedi musannifte mevcutsa ve bunu aynı kitapta veya eserlerinden birinde bir şekilde zikretmişse veya başka bir hadîs kitâbında mevsûlen nakledilmişse buna mu'allak denilmemelidir. Çünkü bu gerçekte senedi kopuk bir rivâyet değildir; aksine nakleden râvîleri bellidir. Hadîsin zayıf olduğu iddia edilecekse bu, senedinin kopukluğundan dolayı değil -ki senedi kopuk değildir- râvîlerinin durumuna veya metin tenkid prensiplerine göre tespit edilmelidir.

Aslında hadîs usûlû kitaplarında yapılan tanım *genel geçer bir kural*, yâni *efrâdını câmi ağyârını mâni* olmadığı için Buhârî'nin mu'allakları mevcut tanımdan istisna edilmiştir. Dolayısıyla mu'allak hadîste temel husus senedinin bir kısmının veya tamamının hazfedilmiş olması değil, senedinin hiçbir şekilde mevsûl olarak bulunmaması olmalıdır.

Netice olarak mu'allak hadîs, *senedi baş taraftan hazfedilen hadîs* değil, *senedi baş tarafından hazfedilip de hiçbir şekilde senedi mevsûl olarak kayda geçmeyen veya senedi mevcut olmayan ya da hiçbir şekilde senedi tespit edilemeyen hadîs* olmalıdır. Dolayısıyla “Mu'allak hadîs, musannifin baş tarafından senedinin bir kısmını veya tamamını hazfedip de senedi mevsûl olarak hiçbir şekilde kayda geçmeyen veya senedi hiçbir hadîs kaynağında mevcut olmayan hadîstir.” demenin daha isabetli olacağı kanaatindeyiz.

Son olarak şunu da ifade etmek gerekir ki, haddizatında bu durum bütün senedi kopuk (munkatı') hadîsler için de geçerli olmalıdır. Zirâ senedi munkatı' olan bir metnin muttasıl başka bir senedinin olup olmadığı araştırılmadan sadece bu senede bakarak “senedi munkatı' hadîs” vasfı verilmemelidir. Hadîs ilminde sened önemli olmakla beraber esas olan metindir. Sened sadece bir vasıtaadır. Hadis sayımı ve kabûlü her ne kadar senede göre olsa da bir metin aynı anda hem sahîh hem zayıf olamaz. Dolayısıyla bir metnin hem munkatı' hem muttasıl bir senedi varsa değerlendirme muttasıl senede göre yapılmalıdır. Netice itibari ile ister mürsel ister mu'dal ister ıstilahî mânâda munkatı' hadis olsun hiçbir şekilde muttasıl bir nakilleri mevcut değilse ancak munkatı', dolayısıyla zayıf kabûl edilmelidir. İlgili vasıf ve tanımlar da “hiçbir şekilde muttasıl senedleri bulunmayan” kaydıyla yapılmalıdır. Buhârî'nin mu'allaklarını böyle bir tanım ekseninde yeniden ele alıp değerlendirmenin tartışmalara farklı bir boyut kazandıracağını ümit etmekteyiz.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnavût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Alî el-Kârî, Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî. *Şerhu Nuhbeti'l-fiker fî mustalahâtı ehli'l-eser*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts.
- Atafî, Ahmed. "Mu'llakâtü'l-İmâm el-Buhârî fî Sahîhihi". *Mecelletü Külliyyeti'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye ve'l-'Arabiyye li'l-Benât* 10/2 (Kasım 2017), 361-418.
- Aydın, Osman. "Buhârî'nin Tercemelerde Yer Verdiği Mu'allak Rivâyetlerin Hadîs Usûlü ve Musannifin Yöntemi Açısından Değeri". *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı - III (İlahiyat - Sanat)*. ed. Ümit Güneş – Eyüp Sami Yavaş. 19-36. İstanbul: İLEM, 2016.
- Aydın, Osman. *Sahîh-i Buhârî'nin Bab Başlıklarındaki Merfû Rivâyetlerin Kütüb-i Semâniye Çerçevesinde Değerlendirilmesi*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Aydınlı, Abdullah. "Muallak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/308. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Bâsa'd, Nevâl bnt. Ömer. *Menhecü'l-İmâm el-Buhârî fî terâcimi ebvâbi Sahîhihi*. b.y.: Edvâu'l-Ma'rife, 1442/2021.
- Bilen, Mehmet. *İbn Hacer'in Buhârî'ye Yöneltilen İtirazlara Verdiği Cevaplar*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Mustafâ el-Buğâ. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1993.
- Cezâirî, Tâhir. *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebetü'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, 1416/1995.
- Cüdey', Abdullâh b. Yûsuf. *Tahrîru 'ulûmi'l-hadîs*. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1424/2003.
- Çimen, Fatih. "Memlükler Döneminde Mu'allak Hadîs Tartışmaları ve Bedreddîn ez-Zerkeşî". *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 5/1 (Haziran 2019), 91-113.
- Çimen, Fatih. *Memlükler Dönemi Hadis Tartışmalarında Bedreddin ez-Zerkeşî'nin Yeri*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Dârimî, Abdullah b. Abdirrahmân. *Sünenü'd-Dârimî*. thk. Mustafa el-Buğâ. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1412/1991.
- Dihlevî, Şah Veliyyullâh. *Hüccetullâhi'l-bâliğa*. thk. Seyyid Sâbık. Beyrut: Daru'l-Cîl, 1426/2005.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnavût-Kâmil Karabelli. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- Ebû Zehv, Muhammed. *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1378.
- Esyûbî, Muhammed b. Alî. *İs'âfu zevi'l-vatar bi-şerhi Nazmî'd-dürer fî 'ilmi'l-eser*. (Medîne: Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1414/1993).
- Eyyûb, Hasan Muhammed. *el-Hadîs fî 'ulûmi'l-Kur'ân ve'l-hadîs*. İskenderiye: Dâru's-Selâm, 1425/2004.
- Hâdî, Alî. "el-Hadîsü'l-mu'allak fî's-Sahîhayn". *Mecelletü Külliyyâtî't-Terbiyye* 2 (Haziran 2015), 94-107.
- Irâkî, Abdurrahîm b. el-Hüseyn. *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu Mukaddimeti İbni's-Salâh*. thk. Abdurrahmân Osmân. Medîne: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1389/1969.
- Itr, Nûreddîn. *Menhecü'n-nakd fî 'ulûmi'l-hadîs*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.

- İbn Adî, Abdullâh b. Adî el-Cürcânî. *el-Kâmil fî du‘afâ’i’r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed - Muhammed Mu‘avviz. Beyrut: el-Mektebetü’l-İlmiyye, 1418/1997.
- İbn Cemâ’a, Muhammed b. İbrâhîm el-Hamevî. *el-Menhelü’r-revî fî muhtasari ‘Ulûmi’l-hadîsi’n-nebevî*. thk. Muhyiddîn Ramazân. Dımaşk: Dâru’l-Fikr, 1406.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî el-Askalânî. *en-Nüket ‘alâ Kitâbi İbni’s-Salâh*. thk. Rebî’ b. Hâdî. b.y.: ‘İmâdetü’l-Bahsi’l-‘İlmî, 1404/1984.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Hedyü’s-sârî mukaddimetü Fethi’l-Bârî*. thk. Abdülkâdir el-Hamd. Riyad: y.y., 1421/2001.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Tağlîku’t-ta’lîk ‘alâ Sahîhi’l-Buhârî*. thk. Sa’îd el-Kazakî. Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1405/1985.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnâvût vd. Beyrut: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 2009.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî. *Lisânü’l-‘Arab*. thk. Abdullâh Alî el-Kebîr vd.. Kâhire: Dâru’l-Ma‘ârif, ts.
- İbn Receb, Abdurrahmân b. Ahmed el-Hanbelî. *Şerhu ‘İleli’t-Tirmizî*. thk. Abdurrahîm Sa’îd. Ürdün: Mektebetü’l-Menâr, 1407/1987.
- İbnü’l-Mülakkın, Ömer b. Alî el-Mısrî. *el-Muknî’ fî ‘ulûmi’l-hadîs*. thk. Abdullâh el-Cüdey’. Suudi Arabistan: Dâru’l-Fevâd, 1413.
- İbnü’s-Salâh, Osmân b. Abdurrahmân eş-Şehrezûrî. *‘Ulûmü’l-hadîs*. thk. Nûreddîn İtr. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1406/1986.
- Kâfî, Ebû Bekir. *Menhecü’l-İmâm el-Buhârî fî tashîhi’l-ehâdîs ve ta’lîlihâ min hilâli’l-Câmi’i’s-sahîh*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1418/1998.
- Kâsımî, Cemâlüddîn. *Kavâ‘idü’t-tahdîs min fünûni mustalahi’l-hadîs*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.
- Leknevî, Abdülhay. *Zaferü’l-emânî bi-şerhi Muhtasari’s-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî fî mustalahi’l-hadîs*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Mektebetü’l-Matbû‘âtî’l-İslâmiyye, 1416.
- Makdisî, Muhammed b. Tâhir. *Şürûtü’l-e’immeti’s-sitte*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1405/1984.
- Mekkâvî, Muhammed. *Menhecü’l-İmâm el-Buhârî fî Câmi’ihi’s-sahîh*. Kâhire: Akademiyetü Mekkâvî, ts.
- Müslim, Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Mektebetü İlsâ el-Bâbî, 1955.
- Nâdî, Emîne. *el-İmâm el-Buhârî ve Menhecühû fî Sahîhihi*. Mısır: Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, 2012.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb. *Sünenü’n-Nesâî*. thk. Muhammed Araksûsî vd. Beyrut: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 2018.
- Nevevî, Yahyâ b. Şeref. *et-Takrîb ve’t-teysîr li-ma’rifeti süneni’l-beşîri’n-nezîr fî usûli’l-hadîs*. thk. Muhammed el-Huş. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1405/1985.
- Özdemir, Ahmet. *İbâdiye’nin Ana Hadis Kaynaklarından Rebî’b. Habîb’in Müsnedi*. Mardin: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Öztoprak, Mustafa. “Endülüs’te Hadis İlminin Gelişim Aşamaları”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 12/2 (Ağustos 2012), 183-197. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3344350>

- Polat, Selahaddin. “Buhârî’nin Sahîh’ine Yapılan Bazı Tenkitlerin Değerlendirilmesi”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (1990), 237-255.
- San’ânî, Muhammed b. İsmâîl el-Emîr. *Tavzîhu’l-efkâr şerhu Tenkîhi’l-enzâr*. thk. Muhammed Ebû Zeyd. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1432/2011.
- Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahmân. *Fethu’l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti’l-hadîs*. thk. Alî Hüseyin. Mısır: Mektebetü’s-Sünne, 1424/2003.
- Seyhan, Ahmet Emin. “Fuat Sezgin'in Buhârî’nin Sahîh’ine Yönelik Tenkit ve Tespitleri (*Buhârî’nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* Adlı Eseri Özelinde). *Fuat Sezgin ve Temel İslam Bilimleri: Güncel Tartışmalar-Teorik Teklifler*. ed. İbrahim Özçoşar vd. 143-167. İstanbul: Divan Kitap, 2019.
- Sezgin, Fuad. *Buhârî’nin Kaynakları*. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2000.
- Sibâî, Mustafâ. *es-Sünne ve mekânetühâ fi’t-teşrî’i’l-İslâmî*. Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1402/1982.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tedribü’r-râvî fi şerhi Takrîbi’n-Nevevî*. thk. Muhammed el-Fâryâbî. b.y.: Dâru Tayyibe, ts.
- Tirmizî, Muhammed b. İsmâ. *el-Câmi‘u’l-kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1996.
- Turhan, Halil İbrahim– Toprak, Ayşegül. “Sahîh-i Buhârî’de Temrîz Sîgasıyla Aktarılan Mu‘allak Rivâyetlerin Değerlendirilmesi”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (Ağustos 2018), 55-99.
- Useymîn, Muhammed b. Sâlih. *Mustalahu’l-hadîs*. Kâhire: Mektebetü’l-‘İlm, 1415/1994.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’yân*. thk. Ömer et-Tedmurî. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1413/1993.
- Zerkeşî, Muhammed b. Abdillâh. *en-Nüket ‘alâ Mukaddimeti İbni’s-Salâh*. thk. Zeynülâbidîn b. Muhammed. Riyad: Edvâü’s-Selef, 1419/1998.